

**Cultuurhistorische Verkenning
- herijking cultuurhistorische waarden
Den Haag Zuidwest**

Inhoudsopgave

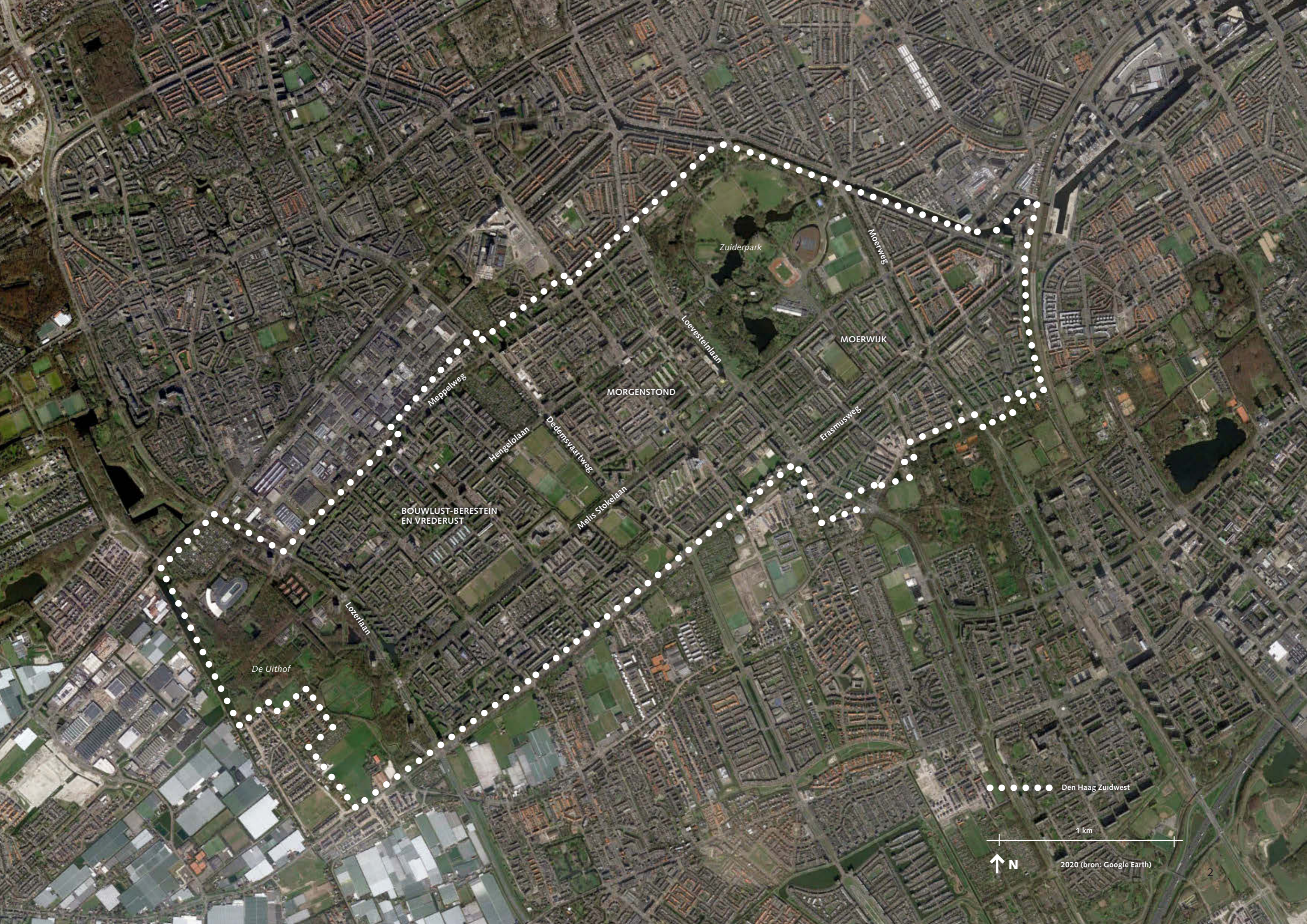
Inleiding	p. 3
Ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis	p. 5
Sociaal-culturele achtergrond	p. 19
Ruimtelijke analyse Den Haag Zuidwest	p. 27
Ruimtelijke analyse: Moerwijk	p. 31
Ruimtelijke analyse: Morgenstond	p. 33
Ruimtelijke analyse: Bouwlust-Berestein en Vrederust	p. 35
Waardenstellende inventarisatie	p. 37
Moerwijk	p. 39
Morgenstond	p. 63
Bouwlust-Berestein en Vrederust	p. 89
Waardevolle groenstructuren	p. 113
Conclusies en aanbevelingen	p. 119
Bronnen	p. 126

Cultuurhistorische Verkenning
- herijking cultuurhistorische waarden
Den Haag Zuidwest

Crimson Historians & Urbanists

November 2021

Crimson
HISTORIANS AND URBANISTS

Zuiderpark

MOERWIJK

MORGENSTOND

BOUWLUST-BERESTEIN
EN VREDERUST

Den Haag Zuidwest

1 km

2020 (bron: Google Earth)

Inleiding

Crimson Historians & Urbanists is door de dienst Stadsontwikkeling van de Gemeente Den Haag gevraagd een *Cultuurhistorische Verkenning - herijking cultuurhistorische waarden Den Haag Zuidwest* op te stellen naar het Haagse stadsdeel Zuidwest. Den Haag Zuidwest wordt gevormd door de wijken Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust/Berestein en Vrederust, die deels voorafgaand maar vooral na de Tweede Wereldoorlog gefaseerd tot stand kwamen als grootschalig gepland antwoord op de toenmalige woningnood en de grote ambities voor de toekomst van de stad Den Haag. De wijken zijn grotendeels ontworpen volgens de ruimtelijke en programmatische principes van de wijkgedachte en waren bestemd voor de Haagse midden- en arbeidersklasse.

In 2000 verscheen in opdracht van gemeente Den Haag de studie 'Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag' uitgevoerd door W. Galema (in samenwerking met Jeroen Ruitenbeek). In dit omvangrijke en diepgaande onderzoek werd onder meer gefocust op de cultuurhistorische totstandkoming van de genoemde wijken en werden de belangrijkste stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten van de wijken vastgelegd. In 2002 werden de resultaten van het onderzoek opgenomen in de omvangrijkere publicatie *De Wederopbouw. Haagse gids voor architectuur en stedenbouw in de periode 1945-1965*.¹

In het huidige coalitieakkoord 'Den Haag, stad van kansen en ambities' is Zuidwest aangewezen als één van de gebiedsontwikkelingen waar Den Haag de groei van de stad wil inzetten om de wijken leefbaarder en aantrekkelijker te maken, onder meer middels een omvangrijke verdichtingsoperatie. Bij het opstellen van de structuurvisie voor het gebied is het van belang om een geactualiseerd inzicht te hebben in de bestaande cultuurhistorische waarden van het gebied, met de kenmerkende naoorlogse stedenbouwkundige structuur, bebouwingsensembles en de waardevolle groenstructuren. Aanvullend is behoefte aan een actuele cultuurhistorische waardenkaart van de wijken waarin de monumentale, beeldbepalende en -ondersteunende objecten en ensembles in Zuidwest anno 2021 inzichtelijk worden gemaakt. Ten slotte wordt gevraagd om een transformatiekader voor de toekomstige omgang met de wijken en bebouwing, met respect voor de vastgestelde waarden en kwaliteiten. De resultaten van het onderzoek zullen één van de inhoudelijke onderliggers vormen voor het in voorbereiding zijnde kwaliteitsplan met verdichtingsstrategie voor Zuidwest.

Het voor u liggende onderzoeksrapport vormt een actualisatie van de cultuurhistorische verkenning uit 2000 en is in inhoudelijke samenhang met deze studie opgesteld.

Leeswijzer:

Deel I: Ruimtelijke en cultuurhistorische ontwikkelingsgeschiedenis

Het eerste deel van het rapport omvat een beknopte historische reconstructie van het ontstaan van Den Haag Zuidwest, zowel op stedenbouwkundig als op cultuurhistorisch vlak. Door middel van een historische kaartenreeks wordt ingezoomd op de totstandkoming van de wijken, in relatie tot de stad Den Haag. De reeks vangt aan met de allereerste stedelijke plannen en eindigt bij de huidige ruimtelijke configuratie. Aanvullend volgt een terugblik op de cultuurhistorische context waarbinnen de wijken tot stand kwamen en zich verder ontwikkelden. Eveneens wordt gefocust op de maatschappelijke veranderingen die vanaf de jaren zeventig plaatsvonden en wordt aansluitend beschreven wat het effect hiervan was op het functioneren en aanzien van Zuidwest.

Deel II: Ruimtelijke en architectonische analyse

Het tweede deel van het onderzoek omvat een analyse van de wijken in Zuidwest op verschillende schaalniveaus. Zo wordt het ruimtelijke raamwerk van de wijken als geheel ontleed, alsook de afzonderlijke wijken en wordt ingegaan op de bebouwde omgeving en de onderlinge ruimtelijke samenhang.

Deel III: Waardenstellende inventarisatie

In het derde deel van het onderzoek volgen ten slotte tot de conclusies over de stedenbouwkundige, cultuurhistorische en architectonische waarden van Den Haag Zuidwest. De belangrijkste structuren, ensembles en beeldbepalende objecten worden beschreven en gevisualiseerd in een waarderingskaart en voorzien van een kleurcodering, die de mate van 'bijzonderheid' bepaalt. Naast objecten, bijzondere ensembles en structuren worden ook ruimtelijke afwijkingen benoemd.

Conclusies en aanbevelingen

Het onderzoek eindigt met een aantal conclusies over de kwaliteiten van Den Haag Zuidwest en met aansluitend een reeks aanbevelingen waarin ruimtelijke en programmatische richtlijnen worden geboden voor de omgang met de vastgestelde waardevolle structuren, ensembles en gebouwen. Het geeft de bandbreedte aan waarbinnen toekomstige ruimtelijke verdichting en programmatische wijzigingen in de wijken kunnen plaatsvinden, zowel op stedenbouwkundig als op gebouwniveau.

Crimson Historians & Urbanists, november 2021

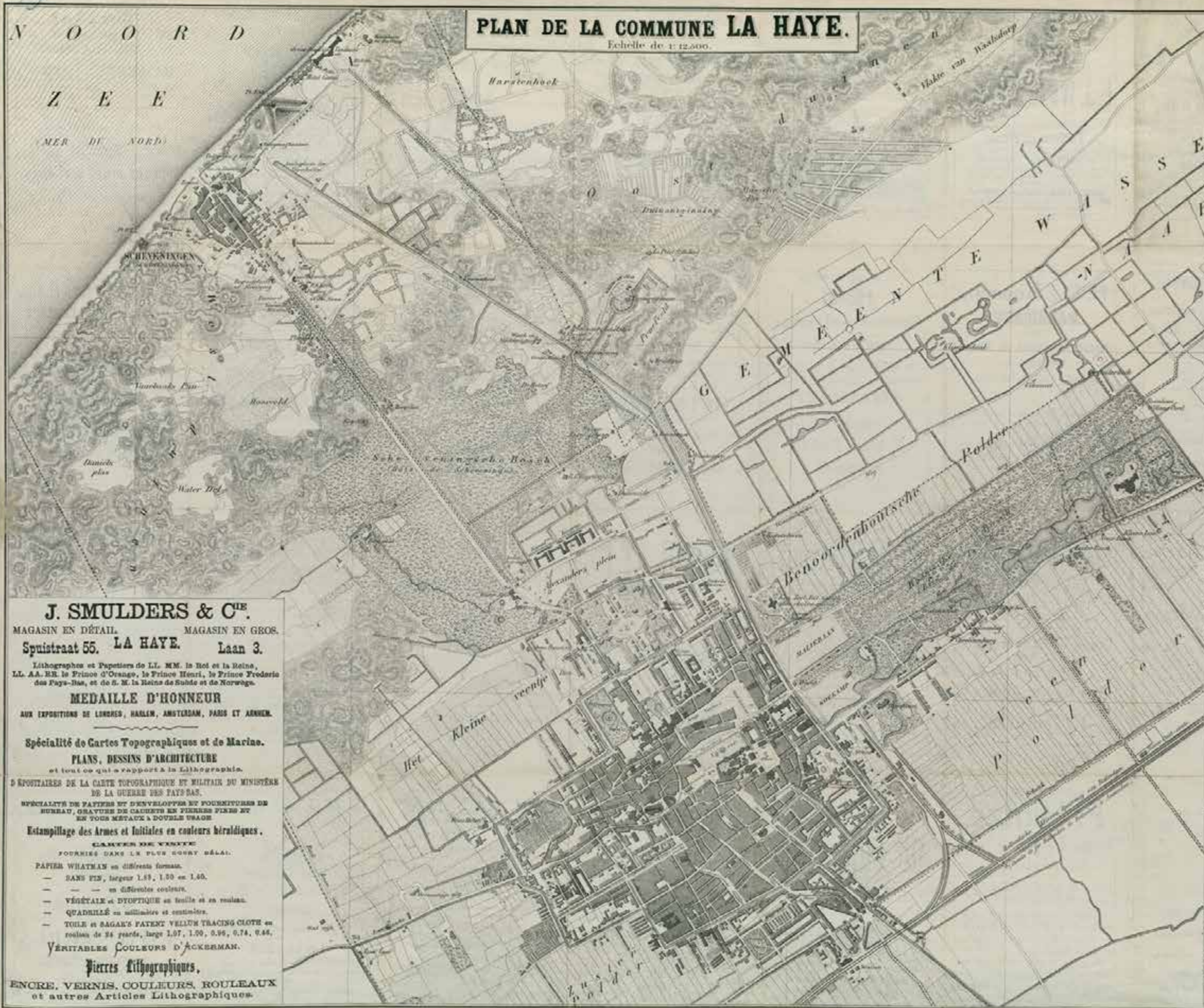
PLAN DE LA COMMUNE LA HAYE.

Echelle de 1:12,000.

N O O R D

Z E E

MER DU NORD

Edifices Publics.

- 1 Palais de Roi.
- 2 de Prince d'Orange.
- 3 de Prince Frédéric.
- 4 de Prince Henri.
- 5 de Prince de Nassau-Weimar.
- 6 de Roi.
- 7 Prem. Chambre des Etats-Généraux.
- 8 Sec. Chambre des Etats-Généraux.
- 9 Cabinet de Roi.
- 10 Cour Générale des Comptes.
- 11 Ministère des Affaires Étrangères.
- 12 de l'Intérieur.
- 13 de la Guerre.
- 14 des Colonies.
- 15 de Justice.
- 16 de la Marine.
- 17 des Finances.
- 18 des Cultes.
- 19 des Cultes.
- 20 des Cultes.
- 21 des Cultes.
- 22 des Cultes.
- 23 des Cultes.
- 24 des Cultes.
- 25 des Cultes.
- 26 des Cultes.
- 27 des Cultes.
- 28 des Cultes.
- 29 des Cultes.
- 30 des Cultes.
- 31 des Cultes.
- 32 des Cultes.
- 33 des Cultes.
- 34 des Cultes.
- 35 des Cultes.
- 36 des Cultes.
- 37 des Cultes.
- 38 des Cultes.
- 39 des Cultes.
- 40 des Cultes.
- 41 des Cultes.
- 42 des Cultes.
- 43 des Cultes.
- 44 des Cultes.
- 45 des Cultes.
- 46 des Cultes.
- 47 des Cultes.
- 48 des Cultes.
- 49 des Cultes.
- 50 des Cultes.
- 51 des Cultes.
- 52 des Cultes.
- 53 des Cultes.
- 54 des Cultes.
- 55 des Cultes.
- 56 des Cultes.
- 57 des Cultes.
- 58 des Cultes.
- 59 des Cultes.
- 60 des Cultes.
- 61 des Cultes.
- 62 des Cultes.
- 63 des Cultes.
- 64 des Cultes.
- 65 des Cultes.
- 66 des Cultes.
- 67 des Cultes.
- 68 des Cultes.
- 69 des Cultes.
- 70 des Cultes.
- 71 des Cultes.
- 72 des Cultes.
- 73 des Cultes.
- 74 des Cultes.
- 75 des Cultes.
- 76 des Cultes.
- 77 des Cultes.
- 78 des Cultes.
- 79 des Cultes.
- 80 des Cultes.
- 81 des Cultes.
- 82 des Cultes.
- 83 des Cultes.
- 84 des Cultes.
- 85 des Cultes.
- 86 des Cultes.
- 87 des Cultes.
- 88 des Cultes.
- 89 des Cultes.
- 90 des Cultes.
- 91 des Cultes.
- 92 des Cultes.
- 93 des Cultes.
- 94 des Cultes.
- 95 des Cultes.
- 96 des Cultes.
- 97 des Cultes.
- 98 des Cultes.
- 99 des Cultes.
- 100 des Cultes.

J. SMULDERS & CIE.
 MAGASIN EN DÉTAIL. MAGASIN EN GROS.
 Spuistraat 55. LA HAYE. Laan 3.
 Lithographes et Papeteriers de LL. MM. le Roi et la Reine,
 LL. AA. RR. le Prince d'Orange, le Prince Henri, le Prince Frédéric
 des Pays-Bas, et de S. M. la Reine de Suède et de Norwège.

MEDAILLE D'HONNEUR
 AUX EXPOSITIONS DE LONDRES, HAMBURG, AMSTERDAM, PARIS ET ANVERS.

Spécialité de Cartes Topographiques et de Marine.
PLANS, DESSINS D'ARCHITECTURE
 et tout ce qui a rapport à la Lithographie.

ÉPOUSAIRES DE LA CARTE TOPOGRAPHIQUE ET MILITAIRE DU MINISTÈRE
 DE LA GUERRE DES PAYS-BAS.

SPECIALITÉ DE PAPIERS ET D'ENVELOPPES ET FOURNITURES DE
 BUREAU, GRAVURE DE CAHIER EN FERRE, PIERRE ET
 EN TOUS MÉTALX À DOUBLE USAGE.

Estampillage des Armes et Initiales en couleurs héraldiques.
 CLAVIER DE VENTE
 FOURNIES DANS LE PLUS COURT DÉLAI.

PAPIER WHATMAN en différents formats.
 — SANS FIN, largeur 1.85, 1.00 ou 1.40.
 — — en différentes couleurs.
 — VÉGÉTALE et DYOPTIQUE en feuille et en rouleau.
 — QUADRILLÉ en millimètres et centimètres.
 — TOILE et SAGAR'S PATENT VELLUM TRACING CLOTH en
 rouleau de 24 yards, large 1.07, 1.00, 0.98, 0.74, 0.48.

VERITABLES COULEURS D'ACKERMAN.
Pierres Lithographiques,
ENCRE, VERNIS, COULEURS, ROULEAUX
 et autres Articles Lithographiques.

Plattegrond van Den Haag uit ca. 1870 (Haags Gemeentearchief)

Ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis²

Zuidwest voor de stadsuitbreidingen

Het gebied waarin de wijken van Zuidwest gebouwd werden bestond voor de stadsuitbreiding al eeuwen uit een uitgestrekt polderlandschap. De Oost- en West-Eskamppolders, van elkaar gescheiden door de Leyweg, waren sinds de vijftiende eeuw onderdeel van het Hoogheemraadschap van Delfland en werden in 1878 samengevoegd onder de naam Escamp. De Escamp had met zijn noord-zuidgerichtheid een afwijkende verkaveling ten opzichte van de omliggende Zusterpolder, Noordpolder, Schapenweipolder en polders rond Loosduinen. De verkaveling sloot wel aan op de Uithofpolder ten zuiden van de Escamp. De polder werd in het noordoosten begrensd door de Lange Laak, zuidoosten door de Korte Laak, in het zuidwesten door de Lozerlaan en in het noordwesten door de polder van Loosduinen en de Noordwetering. Tot de stadsuitbreidingen van Zuidwest werd het gebied bepaald door weilanden, afwateringsslootjes, twee eendenkooien, een molen, een gemaal en enkele boerderijen met namen als Morgenstond, Bouwlust en Vrederust, waarnaar de wijken van Zuidwest later vernoemd werden.

Luchtfoto van de Eskamp polder, links boerderijen aan de Lozerlaan en rechts een oprukkend Morgenstond en Vrederust, 1954 (Haags Gemeentearchief)

Zicht op de Leyweg, 1940 (Haags Gemeentearchief)

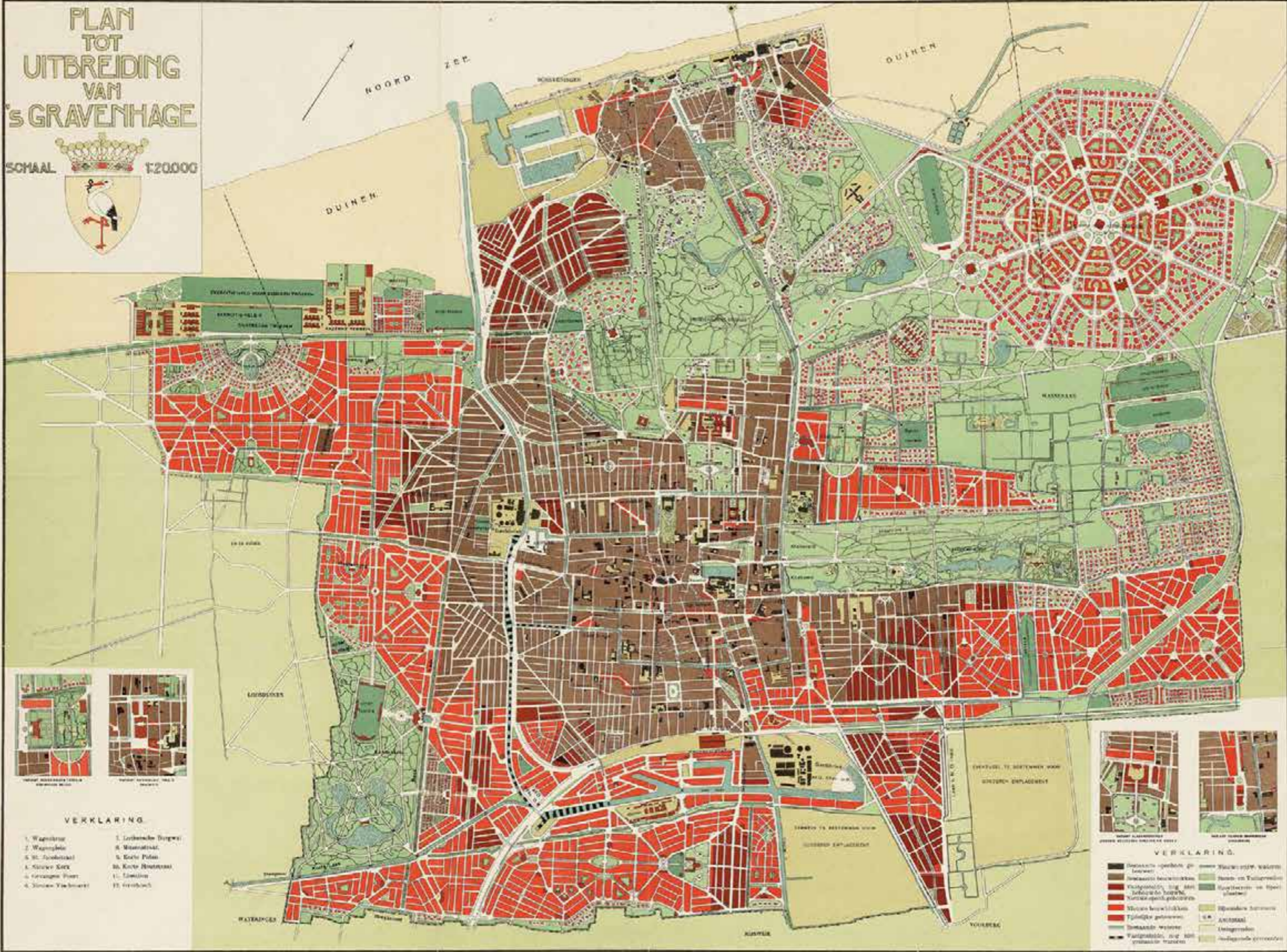
Eskamp polder in aanbouw, zicht vanaf de Moerweg op het toekomstige Moerwijk, 1949 (Haags Gemeentearchief)

2] Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op de studie 'Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag' (2000) uitgevoerd door W. Galema in samenwerking met Jeroen Ruitenbeek in opdracht van Dienst Stadsontwikkeling Den Haag. De genoemde projecten in dit hoofdstuk zijn terug te vinden in de Waardenstellende Inventarisatie vanaf p.37.

1909

*Op den Haag - Op den
San. - Verbreiding*

PLAN TOT UITBREIDING VAN S GRAVENHAGE

- VERKLARING**
1. Wapenbuurt	11. Ledenische Burgwal
2. Wapenbuurt	12. Wapenbuurt
3. St. Jacobstraat	13. Korte Pijlen
4. Korte SAKK	14. Korte Ruitersweg
5. Korte SAKK	15. Korte Ruitersweg
6. Korte SAKK	16. Korte Ruitersweg

- VERKLARING**
1. Bestaande gebouwen en terreinen	11. Nieuwe gebouwen en terreinen
2. Bestaande gebouwen en terreinen	12. Nieuwe gebouwen en terreinen
3. Bestaande gebouwen en terreinen	13. Nieuwe gebouwen en terreinen
4. Bestaande gebouwen en terreinen	14. Nieuwe gebouwen en terreinen
5. Bestaande gebouwen en terreinen	15. Nieuwe gebouwen en terreinen
6. Bestaande gebouwen en terreinen	16. Nieuwe gebouwen en terreinen

1909

0525

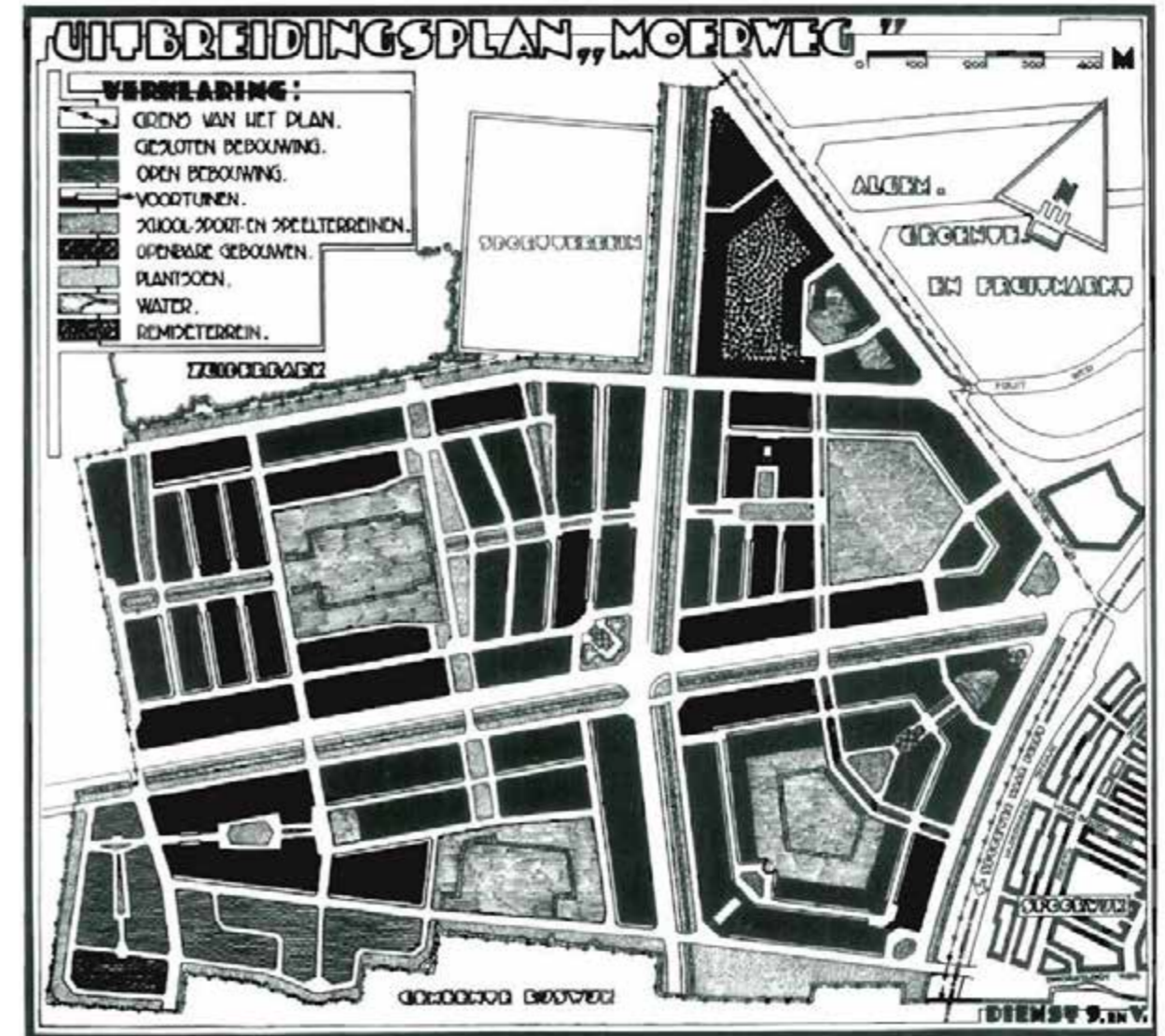
H.P. Berlage

– Gesloten bouwblokken, pleinen en diagonale assen

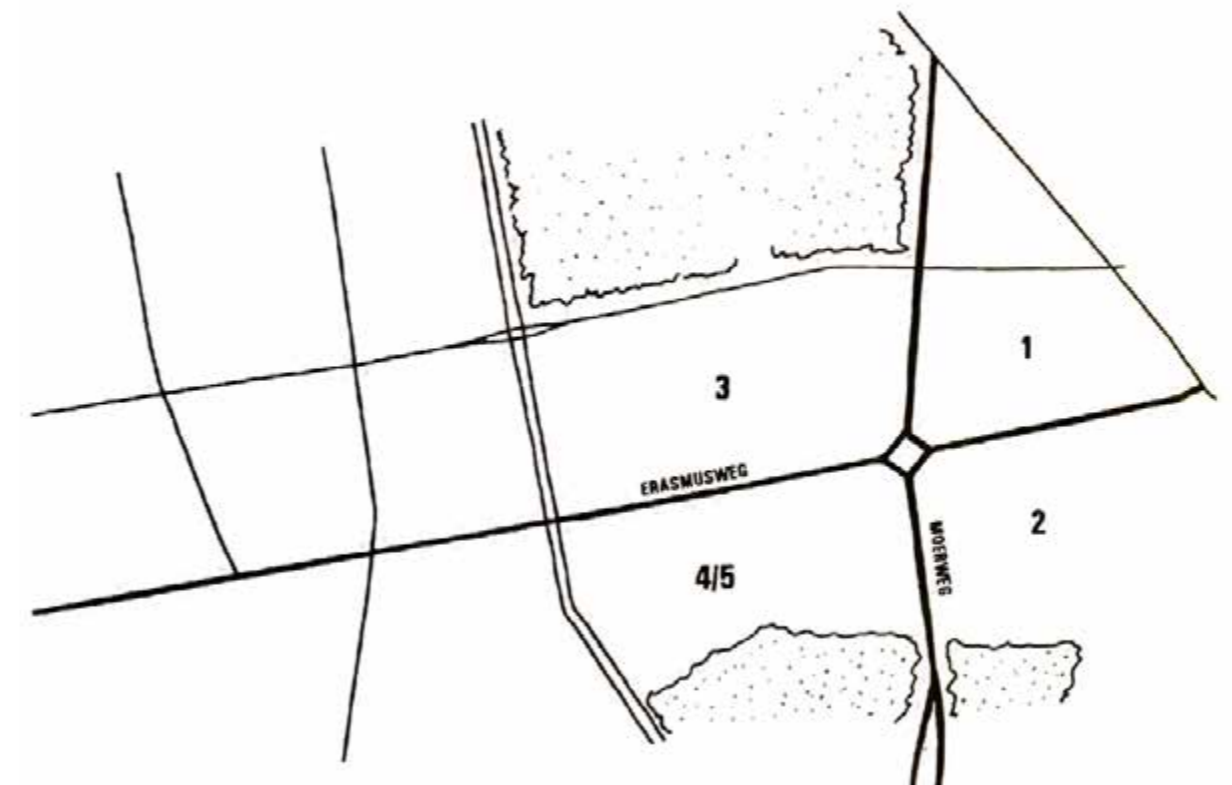
In 1908 tekende H.P. Berlage (in samenwerking met ir. I.A. Lindo, directeur van de dienst Gemeentewerken) het eerste integrale uitbreidingsplan voor de stad Den Haag. Dit plan werd beschouwd als een totaalplan voor de grote lijnen van de stadsuitbreiding en werd in de praktijk steeds in aparte deelplannen uitgewerkt en uitgevoerd, vaak door andere architecten ontworpen en door de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting uitgevoerd. Ambtelijke stroperigheid, waardoor het plan pas in 1913 werd goedgekeurd, en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zorgden ervoor dat slechts enkele delen echt naar het ontwerp van Berlage zijn uitgevoerd (deel Bomenbuurt, Spoorwijk, Benoordenhout tussen het Haagse Bos en de Wassenaarseweg en het Zuiderpark). Het plan van Berlage vormde wel steeds het uitgangspunt bij latere ruimtelijke ontwikkelingen en hij bleef tot aan zijn dood in 1934 als adviseur bij het ontwerp van uitbreidingsplannen betrokken. De traditionele stedenbouw van het plan Berlage wordt gekenmerkt door gesloten bouwblokken en er is een hoofdrol voor pleinen, singels en plantsoenen als stedenbouwkundige accenten. Diagonale wegen doorkruisen het orthogonale grid op een klassieke wijze³ terwijl in de wijken met duurdere woningen voor een romantische of schilderachtige aanleg is gekozen met veel groen en een gebogen stratenpatronen. In de jaren dertig werd een begin gemaakt met de uitbreiding van de stad in zuidwestelijke richting met de aanleg van het Zuiderpark naar ontwerp van Berlage en de naastgelegen driehoekige buurt, het noordoostelijke deel van Moerwijk, die voortkwam uit het uitbreidingsplan van 1908.

De wijk Moerwijk, vanaf 1932 gerealiseerd, is het eerste deel van het stadsdeel Den Haag Zuidwest dat werd uitgevoerd ten zuidoosten van het Zuiderpark, dat toen nog vrij in de polder lag. De wijk werd gebouwd op het gebied van de Noordpolder, Escampolder-oost en Wippolder en wordt door de Melis Stokelaan in tweeën gedeeld. Deze lange oostwestverbinding is één van de lange lijnen die door heel Zuidwest lopen en het stadsdeel verbinden met de bestaande stad. Op basis van de contouren van het plan Berlage uit 1908 werd het eerste deel van de wijk in 1929 door de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting ontworpen. De wijk wordt door singels in buurten, en deze weer op hun beurt in kleinere eenheden, opgedeeld. De buurten zijn georganiseerd rond centraal gelegen scholencomplexen en sportvelden. De hiërarchische opzet van de wijk wordt onderstreept door de singels, pleinen en groenstroken en bij de entrees van de wijk en op belangrijke kruispunten zijn kerken en openbare gebouwen gepositioneerd.

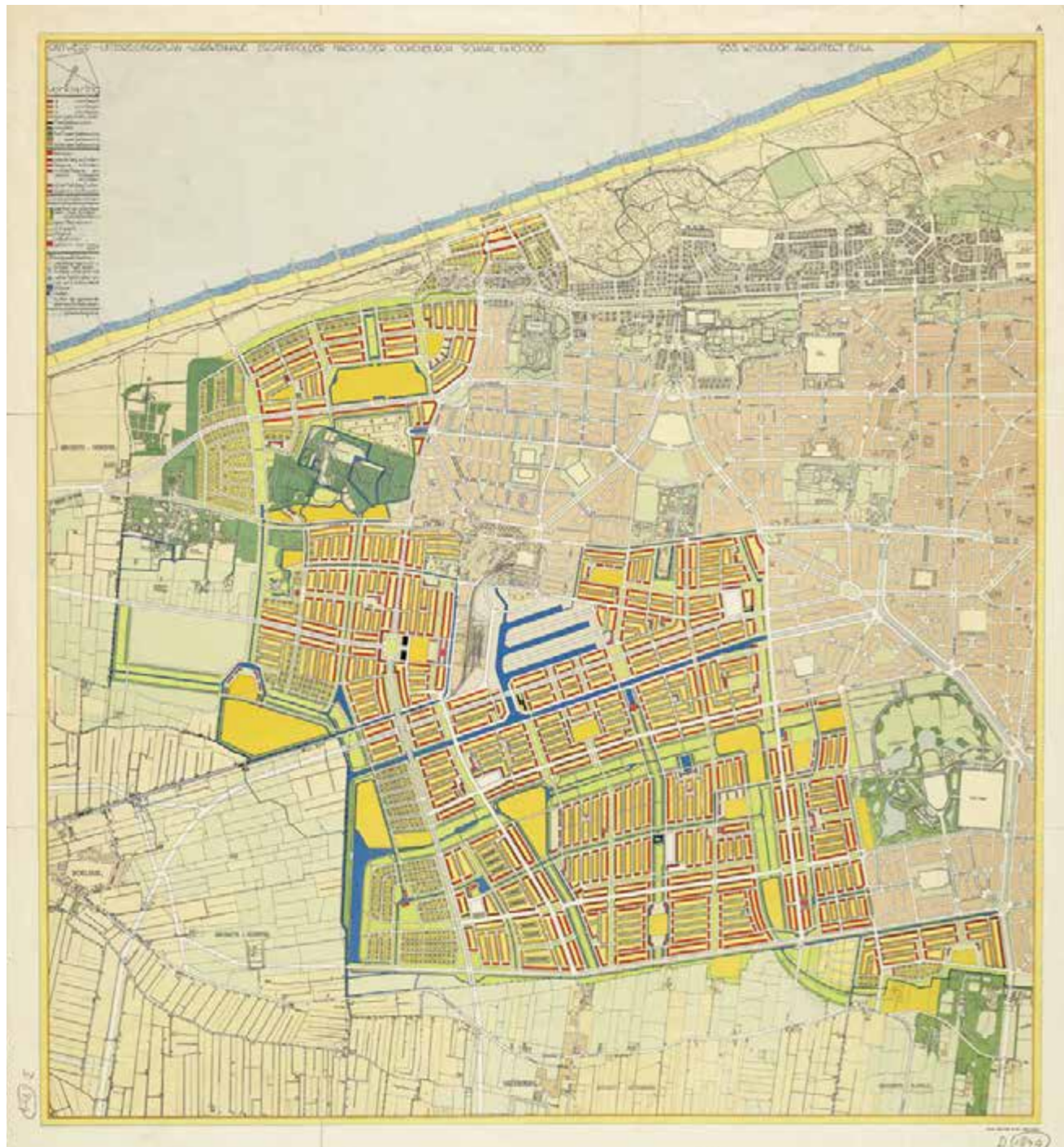
Met het driehoekige Moerwijk I - begrensd door de Troelstrakade in het noorden, de Erasmusweg in het zuidoosten en de Moerweg in het zuidwesten – werd gestart in 1932 maar de buurt werd pas na de Tweede Wereldoorlog voltooid. Moerwijk I bestaat uit langgerekte gesloten bouwblokken met woningen voor de middenstand in kenmerkende Haagse portiekflats aan de randen van de buurten en eengezinswoningen in het midden. De baksteenarchitectuur van Moerwijk I met accenten in natuursteen/beton doet Berlagiaans aan. Het symmetrisch vormgegeven complex rond het U-vormige Esmoreitplein in het deel ten zuiden van de Melis Stokelaan met in het midden een poort naar de achterliggende straat, vormt een hoogtepunt. Ook het naastgelegen Moerwijk III, dat chronologisch eerder is gerealiseerd dan II en direct ten zuiden van het Zuiderpark ligt, is tot stand gekomen op basis van het plan Berlage en uitgewerkt door de Dienst, zij het dat het oorspronkelijke plan tijdens de Tweede Wereldoorlog flink is aangepast. Moerwijk II, IV en V zijn in 1948 ontworpen door Berlage's opvolger Dudok en zijn ontworpen met een andere benaderingswijze.

Uitbreidingsplan Moerweg, Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, 1929 (De Wederopbouw, p.32)

Moerwijk wordt door de Erasmusweg en de Moerweg-Middachtenweg in vier buurten opgedeeld; de kruising van beide wegen, het Erasmusplein, vormt het middelpunt van de wijk (Invullen en Uitbreiden, p.22)

Uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder en Ockenburgh, W.M. Dudok, 1935 (Haags Gemeentearchief)

W.M. Dudok

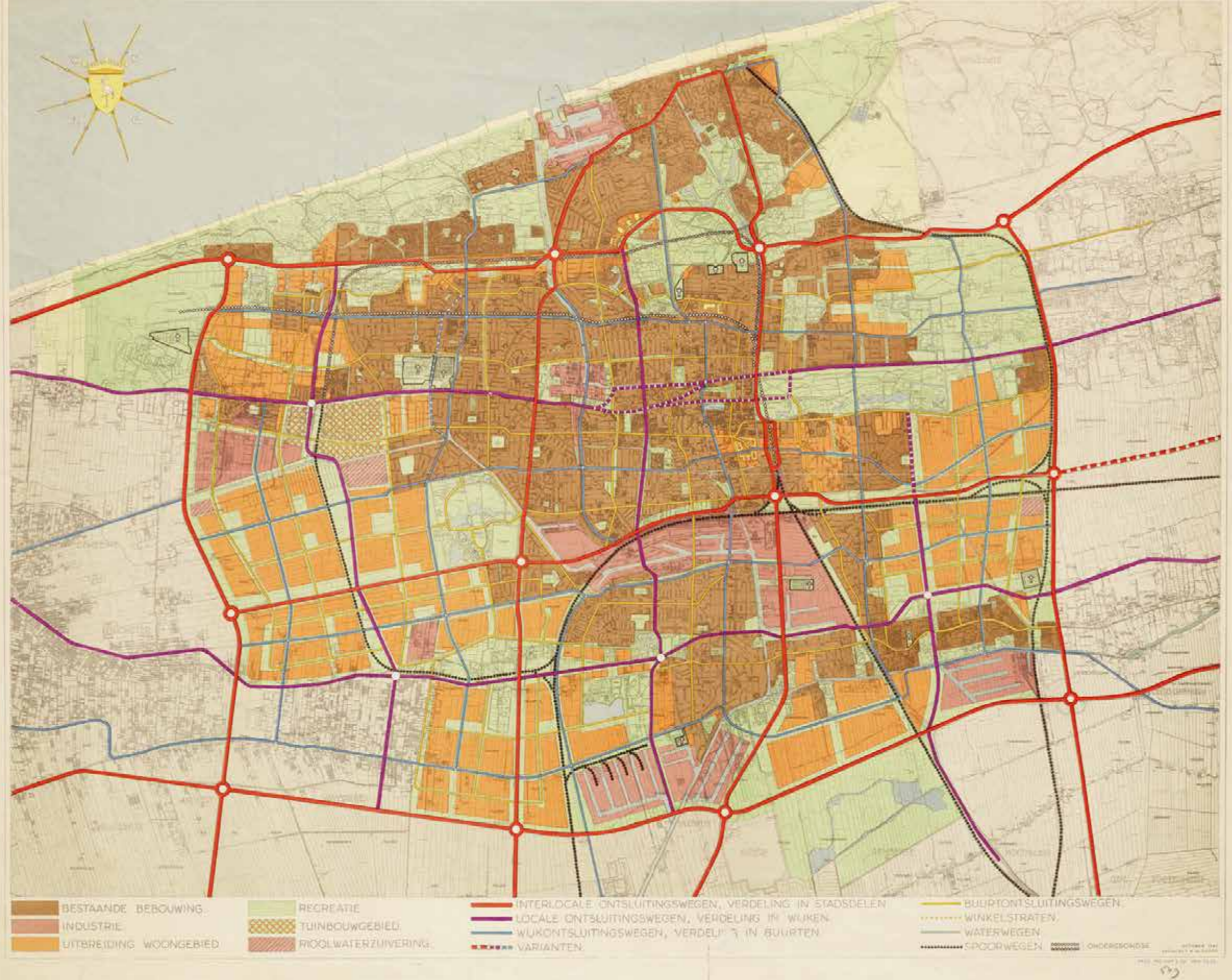
– Orthogonaal stratenpatroon, open bouwblok, strokenbouw en wijkgedachte

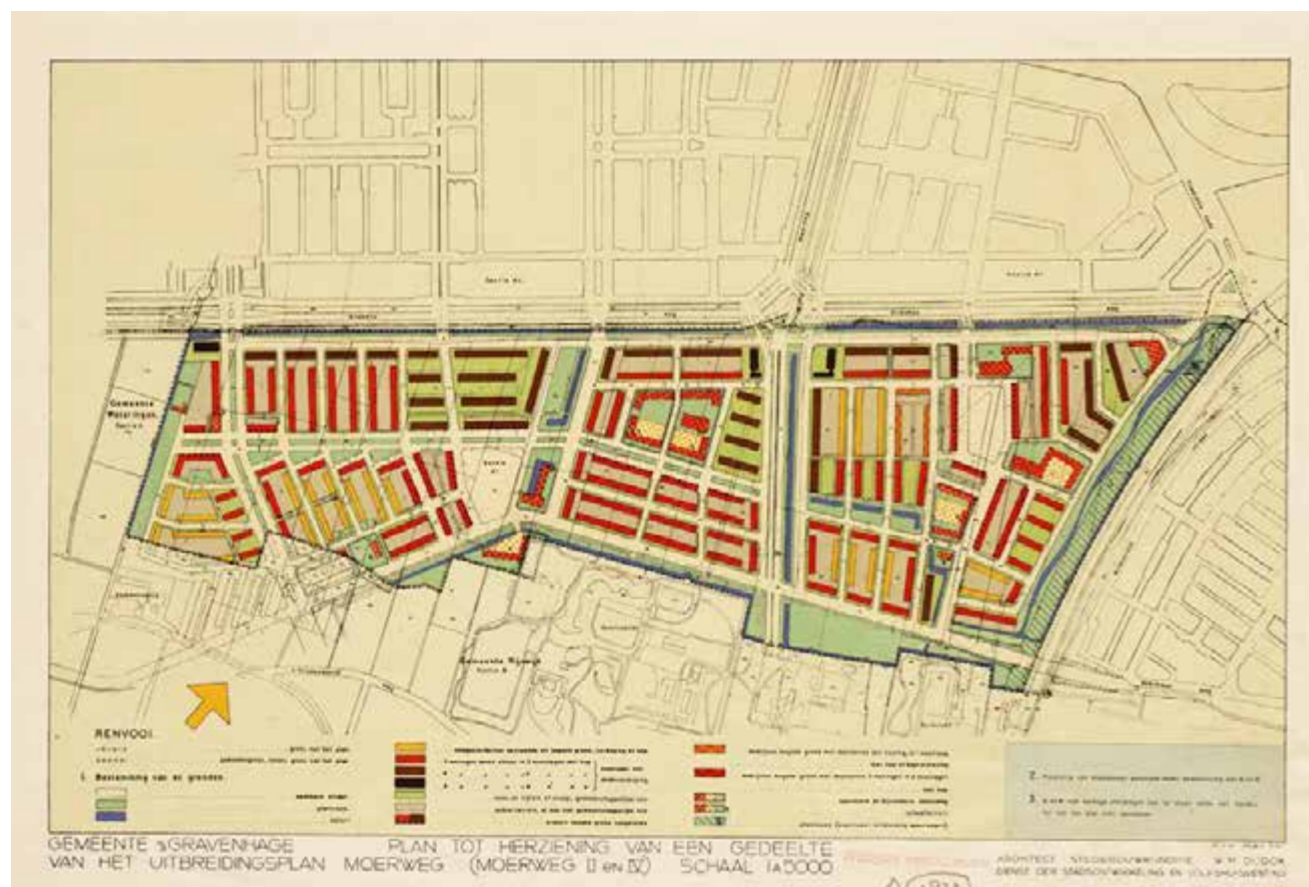
In 1934 werd Berlage in Den Haag opgevolgd door W.M. Dudok en werd gebroken met de bestaande stedenbouwkundige praktijk. Van het oorspronkelijke stedenbouwkundig ontwerp van Berlage kwam in de praktijk weinig terecht en er was harde kritiek aangezwollen over de gang van zaken. Architecten en politici vonden dat er te weinig samenhang was in de nieuwe stadsdelen, dat er te weinig aandacht was voor goede verbindingen tussen de nieuwe wijken en het centrum en de regionale/nationale infrastructuur. Ook vond men de bebouwing die het uitbreidingsplan voortbracht te laag en eenvormig, het ontbreken van differentiatie in bouwhoogte zorgde voor het ontbreken van ritme en hiërarchie. Bovendien werd de architectonische invulling die onder verordeningen en bouwvoorschriften van Bouw- en Woningtoezicht tot stand kwam aan de hand van gevelschema's bekritiseerd: eenvormig, monotoon en weinig tot de verbeelding sprekend.

Met de komst van Dudok werd gebroken met de gevelschema's en een meer uitgewerkt programmatische en driedimensionale benadering ingezet voor de stad als geheel. Het uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder en Ockenburgh dat Dudok in 1935 presenteerde tezamen met het plan Reigersberg-Mariahoeve maakte de stad af, alle onbebouwde gebieden tussen de bestaande stad, de kust en de grenzen van buurgemeenten werden in het plan opgenomen. Het plan streefde daarom naar een afgerond geheel en Dudok besteedde veel aandacht aan de randen en grenzen van de stad en de overgang tussen de stad en het omringende landschap. Aan de zuidwestrand van het plan projecteerde hij buurten met vrijstaande bebouwing in het groen als zachte overgang naar het tuinbouwgebied van Monster. De stedenbouwkundige opzet van het plan vertoont een rechte lijnige en regelmatige indeling van de wijken met rechthoekige bouwblokken. Op de Haagse ondergrond van parallel aan de kust lopende strandwallen, die van oudsher een structuur van lange parallelle lijnen had opgeleverd, ontwierp Dudok langgerekte bouwblokken bestaand uit twee lange stroken aan de langgerekte straten met twee korte stroken aan de dwarsstraten die het blok afsluiten. Het uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder en Ockenburgh zou pas na de Tweede Wereldoorlog oorlog uitgewerkt worden. De hoofdstructuur die hij voor het gebied tekende vormde de onderlegger voor de naoorlogse plannen: de vanuit de bestaande stad doortrokken verkeerswegen die parallel aan de kust lopen (Meppelweg, Melis Stokelaan en Erasmusweg) met dwars daarop de bestaande wegen als de Leyweg, Dedemsvaartweg en Lozerlaan die Dudok in de structuur opnam. Ook het idee van brede groene assen die het stadsdeel opdelen in wijken is herkenbaar in dit uitbreidingsplan, zij het in een andere configuratie dan uiteindelijk werd gerealiseerd.

Na de Tweede Wereldoorlog waren de herbouw van gebombardeerde delen van de stad en het oplossen van de enorme woningnood de grootste opgaven. Niet alleen waren er vele woningen verloren gegaan, de bevolking groeide enorm door een geboortegolf in de jaren vijftig en de komst van een grote groep repatrianten uit Indonesië. Bovendien beschikte de stad slechts over een beperkte voorraad arbeiderswoningen omdat in Den Haag sinds de invoering van de woningwet in 1901 slechts een paar initiatieven op het gebied van sociale woningbouw waren ontwikkeld (in tegenstelling tot steden als Amsterdam en Rotterdam). In heel Nederland was het tekort nijpend zodat het Rijk de oplossing van de woningnood op grote schaal aanpakte door middel van een systematische planning en financiële steun. In 1949 presenteerde het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting het meerjarenplan voor de woningproductie waarin het aantal woningen dat mocht worden gebouwd werd vastgelegd in contingenten die werden toegewezen aan de provincies en drie grote steden. Om de woningen snel te kunnen bouwen en te besparen op schaarse materialen en arbeidskrachten werden verschillende bouwsystemen ontwikkeld. Dit werd door het Rijk financieel en anderszins gestimuleerd. Zo ook andere creatieve oplossingen als de splitsing van woningen en de bouw van duplexwoningen; eengezinswoningen die zo ingericht waren dat ze tijdelijk door twee gezinnen bewoond konden worden.

Den Haag stelde in 1949 een eigen programma op waarin het planproces van de nieuwe wijken was uitgezet en de volgorde en fasering was bepaald. W.M. Dudok kreeg de opdracht het structuurplan te maken op basis waarvan de uitbreidingswijken zouden worden gerealiseerd. Bovendien kreeg hij de opdracht plannen te maken voor de wederopbouw van verwoeste delen van de stad en voor de uitbreidingswijken in Zuidwest

Plan tot herziening van een gedeelte van het uitbreidingsplan van de Moerweg, (Moerwijk II en IV), W.M. Dudok, 1949 (Haags Gemeentearchief)

en Mariahoeve. Het structuurplan werd gebaseerd op gegevens uit een grondige survey uit 1948. Zo kon rekening worden gehouden met de ontwikkeling van de stad als geheel (op het gebied van bevolking, verkeer, economie e.d.) en konden ruimtelijke ingrepen in samenhang met elkaar en met de tendensen die uit de cijfers spraken worden gepland en uitgevoerd. Er was in ieder geval een groot tekort aan goedkope woningen in Den Haag. Men had er weinig vertrouwen in dat particuliere bouwers deze vraag snel konden lenigen dus men besloot in Zuidwest zoveel mogelijk in gemeentelijke handen te houden, de Gemeentelijke Woningdienst kreeg zo de regie in handen. Het grootste deel van de woningen in Zuidwest bestaat dan ook uit arbeiderswoningen. Deze zijn vooral uitgevoerd als gestapelde drie- of vierkamerwoningen. Er zijn kleine verschillen in woningtypologie te zien tussen de verschillende wijken van Zuidwest. Zo had Moerwijk meer kleine woningen voor kinderloze gezinnen, alleenstaanden en ouderen; zijn in Morgenstond het grootste aantal portiekflats van vier bouwlagen gebouwd en tellen Berestein/Bouwlust en Vrederust in verhouding de meeste eengezinswoningen en vijfkamerwoningen.

Het structuurplan van Dudok uit 1949 bepaalde in grote lijnen de hoofdopzet van Den Haag Zuidwest. Een belangrijke issue voor de totstandkoming van Zuidwest was het tuinbouwvraagstuk. Er werd besloten alle gebieden binnen de gemeentegrenzen als stedelijk uitbreidingsgebied te bestemmen. Dit betekende voor de polders van Zuidwest dat alle tuinbouwgronden die hier lagen zouden moeten verdwijnen en had grote gevolgen voor de planning en realisatie van Zuidwest. De tuinders hadden door hun economische belang en hun belangrijke rol in de voedselvoorziening veel macht en wilden niet zonder slag of stoot vertrekken. Vooral voor het planningsproces van Bouwlust, Berestein en Vrederust zou dit complicaties en vertraging betekenen. Hierin speelde de besluitvorming over de wijze waarop de stad aan de zuidwestrand beëindigd ging worden een bepalende rol. Uiteindelijk werd om verdere vertraging te voorkomen besloten Berestein en Vrederust-west in te korten om de groenstrook die de provincie graag wilde als groene buffer tussen stad en het kassengebied te verbreden. Het groengebied dat zo ontstond, de Uithof, kreeg een recreatieve bestemming.

Het eerste structurerende onderdeel van het plan van Dudok was het stelsel van brede verkeerswegen dat aansloot op de toegangswegen van Den Haag. De lineaire structuur van de stad - bepaald door de lange, parallel aan de kust lopende doorlopende wegen - werd zo voortgezet en het min of meer orthogonale raster van wegen uitgebreid. Dudok plande bovendien een grotendeels ondergrondse aansluiting op het spoor voor het nieuwe stadsdeel die vanaf het Centraal Station via de Koningskade in noordelijke richting liep en dan afboog naar het westen via de Sportlaan om ter hoogte van Kijkduin weer af te buigen naar het zuiden om in een brede groenstrook langs de Dedemsvaartweg midden in Zuidwest aan te landen. Deze spoorverbinding is er nooit gekomen. Naast de bestaande wegenstructuur nam Dudok ook de onderliggende polderverkaveling over als onderlegger voor de nieuwe wijken van Zuidwest. Dit had, gezien de hoge woningnood, als bijkomend voordeel dat de nieuwe buurten heel snel bouwrijp gemaakt konden worden. Een tweede belangrijk structurerend element in het plan van Dudok wordt gevormd door de groenstructuur die de wijken van elkaar scheidt en tegelijk bestaande groengebieden met elkaar verbindt tot één groot groensysteem op de schaal van de hele stad; in Zuidwest werd het groengebied van Ockenburgh via de Melis Stokelaan verbonden met het Zuiderpark en deze op zijn beurt met de Voordes in Rijswijk.

Het nieuwe structuurplan had, ondanks de moeite die Dudok zich getrooste om een herziening te mogen maken, geen invloed op het ontwerp van Moerwijk III. Voor Moerwijk II, IV en V zou hij wel in overeenstemming met zijn structuurplan een nieuw ontwerp maken. Het verschil met Moerwijk I en III is opvallend. Op de centrale plekken in de buurten zijn aan grote pleinen kerken, wijkcentra, scholen en winkels geprogrammeerd in plaats van sportvelden. De wijkgedachte doet zijn intrede in Dudok's benadering en hoewel hij bedenkingen heeft bij de rigoureuze en al te hiërarchische toepassing ervan, onderschrijft hij het belang van een geleiding en duidelijke structurering van de stad. Dit zou een levende volksgemeenschap stimuleren en de onderlegger vormen van het sociaal-maatschappelijke wijkleven. Zo zijn de wijken en buurten die hij in Zuidwest ontwerpt rond een centrum met voorzieningen georganiseerd en helder geleed maar kennen ze niet de in alle schalen uitgewerkte stedenbouwkundige vertaling die bijvoorbeeld Zuidwijk en Pendrecht in Rotterdam hebben waar heel precies, getalsmatig en qua voorzieningen, de buurten zich verhouden tot de wijken en de buurten weer zijn opgedeeld in stempels die elke soort bewoner

(alleenstaand, kinderloos echtpaar, klein en groot gezin, bejaard) van een specifiek woningtype voorziet in blokken rond een collectieve groenvoorziening.

Deze ruimtelijke vertaling is niet in de delen van Zuidwest te vinden die door Dudok zijn uitgewerkt, hij ontwierp zoals eerder beschreven een herhaling van lange stroken (portiekflats van 3 of 4 lagen) aan de lange straten met kortere stroken die de koppen van de blokken afsluiten.

Moerwijk werd ondanks de scepsis van Dudok, die in zijn opvattingen de traditionele stedenbouw verenigde met pragmatisch functionalisme en enerzijds de ruimtekunst hanteerde zoals Berlage en anderzijds de moderne wijkgedachte inzette, een van de schoolvoorbeelden van gemeenschapsleven dat men met de wijkgedachte nastreefde (zie hiervoor ook hoofdstuk Cultuurhistorische context p.19). In Moerwijk werd voor het eerst systeembouw toegepast in Den Haag. Door aannemingsbedrijf Van Wijnen uit Dordrecht werden naar ontwerp van de dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting vijf stroken in systeembouw gerealiseerd bij de Hoogvlietsestraat en de Roemer Visserstraat. Daarna werd nog eens voor de dubbele hoeveelheid woningen (500) een contract met het bedrijf gesloten en nam de systeembouw vervolgens een vlucht in Zuidwest.

Morgenstond

Het plan voor de wijk Morgenstond, net als Bouwlust en Vrederust genoemd naar een hoeve die voor de wijk het veld moest ruimen, werd na de oorlog in 1949 op basis van zijn Uitbreidingsplan Escampolder, Maepolder en Ockenburgh (1935) en het Structuurplan (1949) uitgewerkt. Oorspronkelijk varieerde hij in zijn ontwerp voor Morgenstond met galerijflats van verschillende hoogten (van 2 tot en met 6 lagen) waarbij over het algemeen de hoogste aan de randen van buurten geprojecteerd werden en aflopend naar binnen lager werden met in het midden stroken eengezinswoningen. Tijdens het proces werden de plannen bijgesteld. De druk van de woningnood was zo groot dat het aantal woningen waar eerst van uit was gegaan al snel aanzienlijk werd uitgebreid en de meeste galerijflats in vier bouwlagen werden uitgevoerd (het maximum dat zonder lift gebouwd mocht worden). Met veel gepuzzel wist Dudok het aantal van 7500 woningen uit te breiden naar 9500. Door deze ingreep werd de bouwhoogte vrij uniform en ontstond een homogene wijk van vier bouwlagen op een half verdiepte plint. In het midden van de wijk tekende Dudok veel strokenverkavelingen en aan de randen vooral open bouwblokken (twee lange stroken met aan de koppen korte strookjes). De stroken werden op een rechthoekig stratenpatroon geprojecteerd dat alleen op hoeken verbijzonderd werd met onregelmatig gevormde pleintjes en werd ondersteund door een groenstructuur van groen omzoomde singels. Hierbij speelde bezonning geen rol, Dudok hechtte meer waarde aan een heldere, regelmatige ruimtelijke structuur. Door middel van het aanstellen van een supervisor (architect G. Westerhout) en verschillende bouwverordeningen (o.a. door Dudok opgesteld) werd de architectonische invulling en de inrichting van het groen geregisseerd. De verordening schreef voor dat aan straten geen blinde zijgevels mochten liggen en dat de bebouwing moest zijn voorzien van doorlopende trappenhuisen langs de voor- of achtergevel.

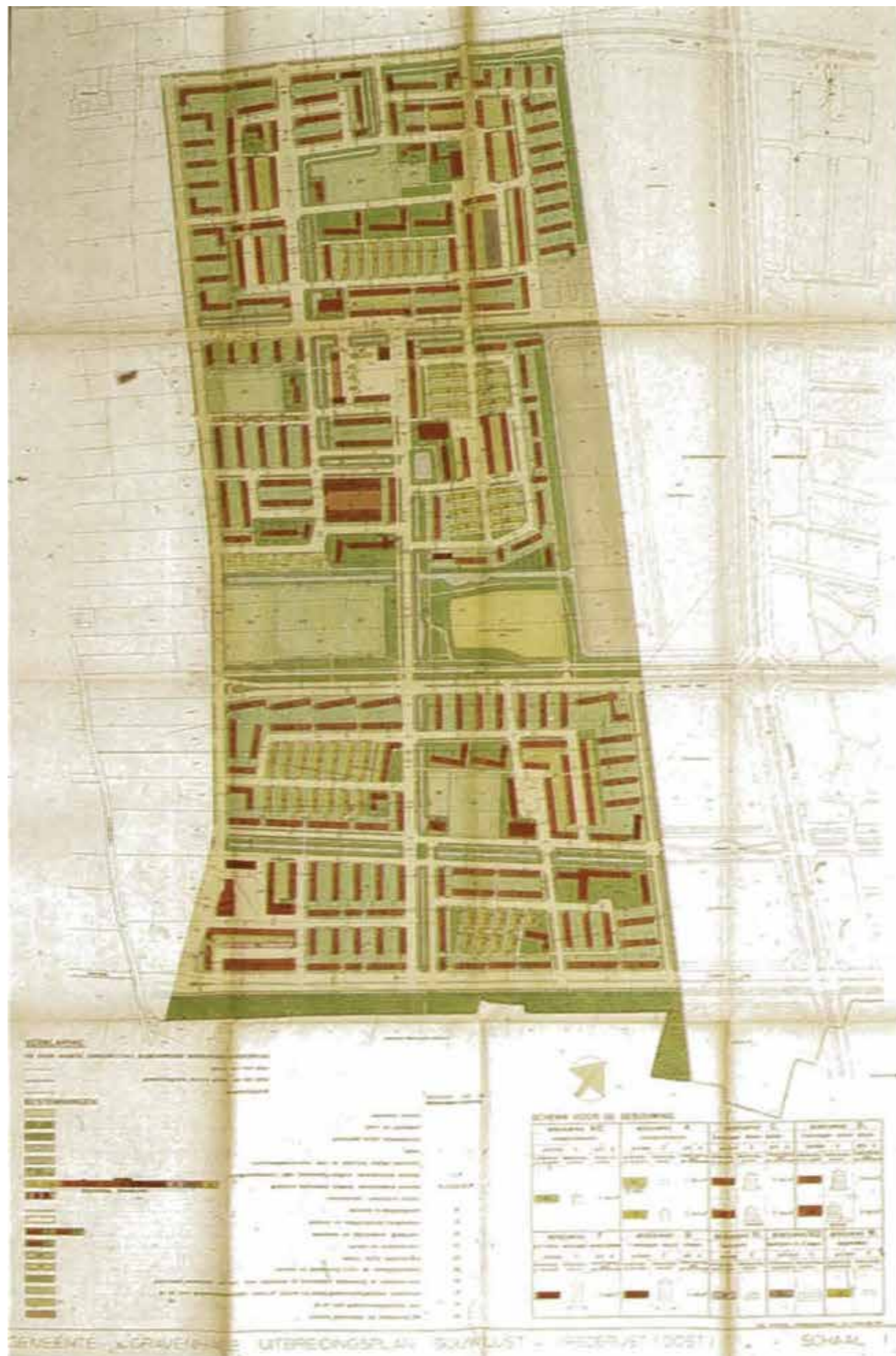
Al snel begon men te sleutelen aan het oorspronkelijke plan van Dudok. Zo kreeg W. Van Tijen de opdracht van de Gemeentelijke Woningdienst om een plan te maken voor 400 woningen tussen Loevesteinlaan, Weerselostraat, Maartensdijklaan en Markelostraat en knipte hij de lange stroken van Dudok op om ze haaks op de straat te zetten. De gevels en woningplattegronden ontwierp Van Tijen in nauwe samenwerking met de hoofdarchitect van de Woningdienst Fop Ottenhof die verantwoordelijk is voor veel van de architectonische uitwerking in Zuidwest. Ook in het plan voor een tweede buurtje in Morgenstond wijkt Van Tijen af van het plan van Dudok. Beide buurtjes zijn inmiddels gesloopt maar hier werd al vroeg de structuur van lange stroken op twee plekken doorbroken. Ook werd het Almeloplein, de noordelijke toegang tot de buurt, verkleind zodat er een extra strook woningen gerealiseerd kon worden. Het idee ontstond om winkelcentrum Leyweg uit te breiden en meer belang te geven dan Dudok had gedaan, hij voorzag in zijn plan alleen dagwinkels naast enkele openbare gebouwen en een school. Tussen de Hengelolaan en de Genemuidenstraat had Dudok in zijn plan de Leyweg van een verbreed profiel voorzien zodat een langgerekt pleinvormige ruimte ontstond die hij aan de uiteinden afslot met hoge bebouwing. Aansluitend op het plein tekende hij bovendien een wandelpark en een

Uitbreidingsplan Leyweg, W.M. Dudok, januari 1949 (Haags Gemeentearchief)

Uitbreidingsplan Morgenstond, W.M. Dudok, oktober 1949 (Haags Gemeentearchief)

Ontwerp-uitbreidingsplan uit 1950 voor Bouwlust en Vrederust-oost op basis van schetsplan Dudok (De Wederopbouw, p.76)

sportterrein met eromheen meer scholen en openbare gebouwen. Na een prijsvraag werkte C.Th. Nix de stroken met winkels en woningen aan weerszijden van de verbrede Leyweg uit. Andere architecten werden uitgenodigd om de bijzondere gebouwen te ontwerpen (warenhuis, bioscoop, wijkcentrum etc.) (Zie ook: p.71/10)

Het morrelen aan Dudoks plan begon al rond 1950. Bakker Schut vond dat zijn rol er toen wel op zat en Dudok hield de eer aan zichzelf en nam in 1951 afscheid van Den Haag. Het plan van Dudok liet slechts op enkele locaties aan de Loevesteinlaan en de Melis Stokelaan bebouwing toe van zes bouwlagen. Daar is van afgeweken door aan de Loevesteinlaan in een gelijkmatig ritme een serie flatgebouwen te bouwen die een kruispunt of toegang van de wijk markeren. Aan de oostzijde van het Hengeloplein beëindigt een hoge schijf bovendien de Meppelweg. Toen Morgenstond bijna af was werd er nog een opvallend project aan toegevoegd. In de groene as werden rond het Drentheplantsoen (en aan het kruispunt Melis Stokelaan-Dedemsvaartweg) begin jaren zestig vier torenflats met woningwetwoningen gebouwd naar ontwerp van C. Pet van de gemeentelijke Woningdienst. De torens markeren zo het hart van het groene assenkruis en vormen een baken voor het hele stadsdeel Zuidwest.

Architectenwerkgroep (o.l.v. J.H. van den Broek) – Open verkaveling, stedenbouwkundige stempels

Bouwlust-Berestein

Bouwlust heeft naar het plan van Dudok een vergelijkbare opzet als Morgenstond. In het noorden wordt de wijk begrensd door de Meppelweg, in het oosten door de noordoostelijke groene as en in het zuiden door de oost-westelijke groene as en de Melis Stokelaan. In Bouwlust is het orthogonale grid verlevendigd door de hoofddwarswegen (Bouwlustlaan en Vrederustlaan) niet in elkaars verlengde te leggen maar te laten verspringen om een bajonetaal te maken. Op deze wijze wordt Bouwlust opgedeeld in vier buurten van ongelijke grootte. Op het kruispunt van de vier kwadranten plande Dudok een wijkcentrum dat wordt bekrachtigd door een waterloop. De waterlopen/singelstructuur in Bouwlust-Berestein ligt in tegenstelling tot in Morgenstond, waar deze de midden door de buurten loopt en deze aan elkaar rijgt, langs de hoofdwegen. Hierdoor hebben de singels hier een wat stedelijker en minder intiem karakter. Een speciale landschappelijke rol speelt de ruime waterloop die langs de Lozerlaan een beëindiging vormt van Den Haag Zuidwest en de wijken Berestein en Vrederust. De brede singels, die een waterhuishoudkundige rol spelen in het gebied, hebben aan de zijde van de bebouwing een gekartelde oever die de schuingeplaatste bouwstroken volgt. De royale groene oevers die de blokken met etagewoningen omgeven tezamen met de brede, onregelmatig gevormde singels creëren vanaf de Lozerlaan een fysieke afstand en tegelijk een aantrekkelijk beeld waarin de woongebouwen als coulissen doorzichten bieden naar de wijken erachter.

Hoewel de hoofdopzet van Dudok in grote lijnen gehandhaafd zou worden ging men vanaf Bouwlust de compositie van de bouwblokken anders benaderen. Dudok was na de bouw van Morgenstond niet langer betrokken bij de uitwerking van de rest van Zuidwest, in 1952 had hij zijn ontslag ingediend. Binnen de dienst was er veel discussie over de gebouwde resultaten in Zuidwest. Men was niet tevreden met de grote verscheidenheid in architectuur en de willekeurige verspreiding van de verschillende architectuuroppvattingen over de wijk. Bakker Schut wilde met de nieuw te bouwen wijken een andere weg inslaan. Hij nam het initiatief om voor een deel van Bouwlust een groep architecten een collectieve opdracht te verlenen en deze onder supervisie van J.H. van de Broek te stellen. Op deze wijze hoopte hij tot een meer harmonieus architectonisch beeld te komen. Omdat met de aanleg van wegen en riolering al begonnen was op basis van het plan van Dudok kon men niet afwijken van het stratenplan, dat had onaanvaardbare vertraging en extra kosten met zich meegebracht. De architectengroep, waarin onder meer J. Bakema, H.J. Nuyten, L.J. de Klerk, B. Merkelbach en P.J. Elling deelnamen, maakten op het bestaande stramien vrije ruimtelijke composities met verschillende soorten bebouwing: galerij- en portiekflats, eengezinswoningen, paviljoens met winkels, kerken scholen etc. De stroken met rijtjes van deze verschillende typen werden in een compositie gearrangeerd in het bouwblok dat verder ingericht werd met groen. (Zie ook: p.94/8) De herhaling van deze stempels in een stempelverkaveling is karakteristiek voor Bouwlust, Berestein en Vrederust. De stempel van Berestein is elf keer herhaald. De stroken en bouwblokken zijn in deze wijken meestal veel korter dan de stroken

van Dudok en worden in deze composities vaak haaks op de straten en aan de westrand ook schuin geplaatst. Hierdoor is de ruimtelijke structuur meer open en het beeld gevarieerder dan die van de oudere wijken. Een voorbeeld is de bebouwing aan Hertenerade, ontworpen door Nuyten. Merkelbach en Elling pasten aan het Zonneoord een open verkaveling toe die lijkt op het eerder door hen ontworpen Frankendael in Amsterdam. Aan de Meppelweg creëerde Ottenhof meer tussenruimte door hoger te bouwen en zo de footprint van de gebouwen te verkleinen. Hoewel ook in Bouwlust en Berestein de galerijflat van vier bouwlagen de hoofdmoot vormt bevatten deze wijken meer vierkamerappartementen en zijn er meer eengezinswoningen gerealiseerd.

Van den Broek en Bakema studeerden op het winkelcentrum De Stede. Het resultaat is uiteindelijk dat het centrum van Bouwlust aan weerszijden van de Hengelolaan, die de wijk in de lengte doorsnijdt, is ontworpen waar die kruist met de Bouwlustlaan en Vrederustlaan. Een strook ter breedte van de verspringing van de twee lanen is ingevuld als centrumgebied. In eerste instantie bedachten Van den Broek en Bakema een lange schijf met woningen boven winkels die de Hengelolaan zou overbruggen en de twee pleinen aan weerszijde van de laan zou verbinden. Dit zijn twee losse schijven geworden, naar een ontwerp van J. Wils en F. Ottenhof. Langs het winkelcentrum verspringt ook de waterloop die langs de twee pleinen is verbreed. Hier zijn de oevers stedelijk en stenig terwijl de rest van de oevers groen en zacht glooiend zijn aangelegd. (Zie ook: p.100/16)

Bouwlust en Berestein zijn al vroeg gedacht als dubbelwijk en dit wordt in het ontwerp voor de wijkcentra bevestigd. De Stede wordt door een groenstrook, het Marinipark (vernoemd naar het beeld dat er staat van Marino Marini), verbonden met het wijkcentrum van Berestein aan de Beresteinlaan/Hengelolaan. Een schijf van zes lagen op een onderbouw van winkels vormt langs een ventweg het winkelgebied. Aan de andere kant van de weg, in het Marinipark werd een nog hogere woontoren ontworpen met in de plint ruimte voor een openbare functie. Veel later is daar nog een politiebureau naast gebouwd zodat de verbinding tussen park en winkelcentrum is dichtgezet. Langs de Hengelolaan zijn korte stroken met portieketagewoningen haaks op de weg gezet met aan de weg op de kopse kant garages. De toepassing van strokenbouw houdt hier het zicht op het Marinipark erachter open. Oorspronkelijk was er langs de zuidoostzijde van het park een lint met winkels die de twee centra met elkaar verbond. Deze is begin jaren negentig vervangen door eengezinswoningen. (Zie ook: p.99/14) Elke buurt had conform de wijkgedachte een eigen klein centrum met een lint winkels onder in een etagewoningenblok, andere voorzieningen zoals kerken en scholen werden gegroepeerd in een (groene) strook of aan een parkje. In en aan de groene as langs de Melis Stokelaan waren naast sportvelden meerdere scholen en een zwembad voorzien. Helemaal in het einde van de groene as, aan de Lozerlaan, is al vroeg een klein buurtje met afwijkende verkaveling gepland. De woongebouwen die uiteindelijk in de jaren zeventig gerealiseerd werden staan als paviljoenachtige blokjes schuin in het omringende groen op een parkeerplint. De 'urban villa's', zoals we ze vandaag zouden noemen, wijken nogal af van de omringende woningbouw maar vormen dan ook een enclave in het groene assengebied waar ruimte was voor afwijkende functies en bouwvormen.

Dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling – Vrije en open verkaveling, systeembouw

Vrederust

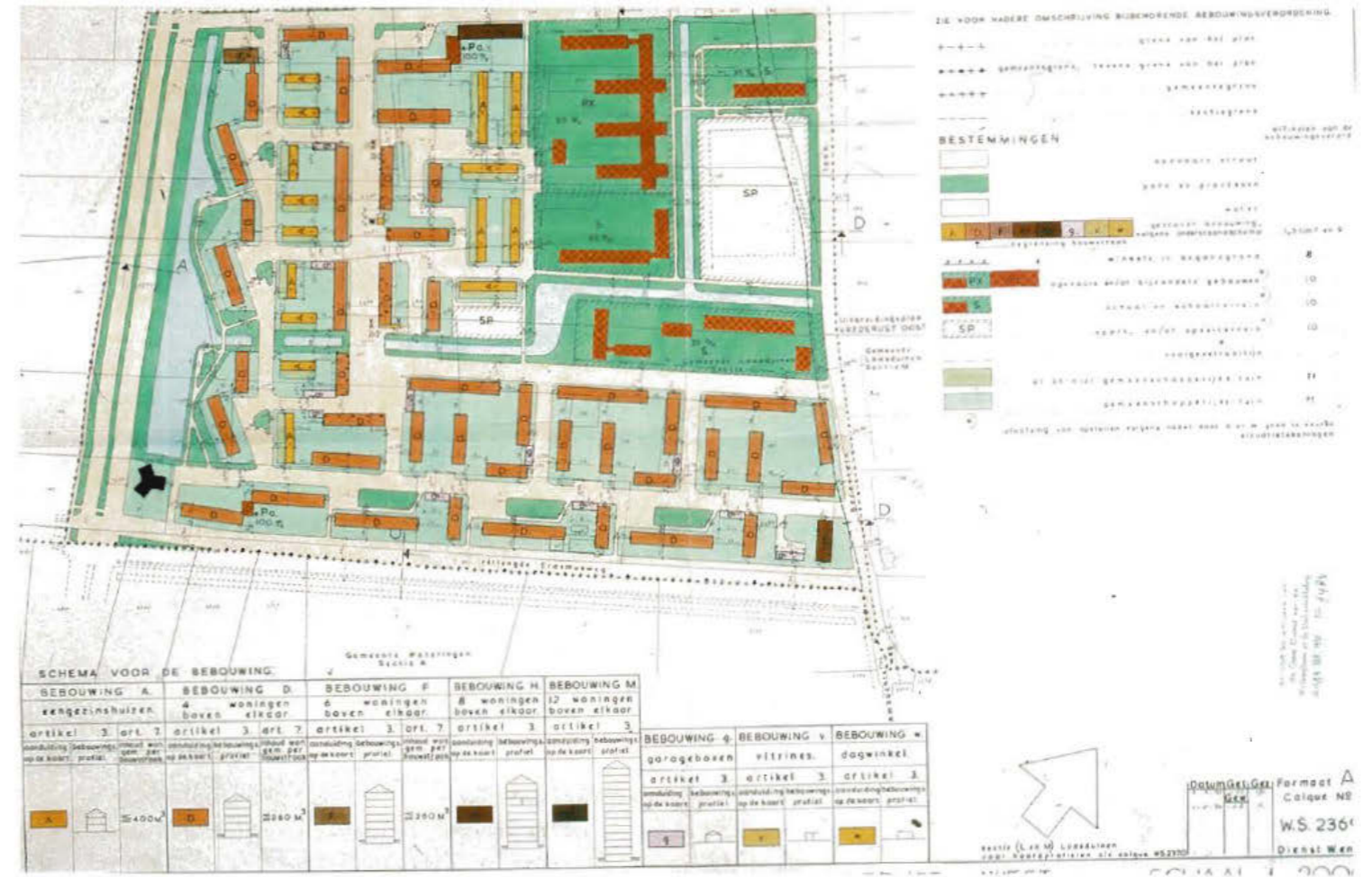
Vrederust is de laatste wijk van de stadsuitbreiding Den Haag Zuidwest die werd aangelegd in de langgerekte strook tussen de Melis Stokelaan en de Erasmusweg. De wijk wordt verder begrensd door een brede groenstrook in het noordoosten (onderdeel van het groene assenkruis) en de Lozerlaan in het zuidwesten die doorloopt langs Berestein en kruist met de Meppelweg en verder loopt naar Loosduinen en Kijkduin. De ontwikkeling van de wijk liep parallel met Bouwlust en Berestein maar werd vertraagd door discussies met de Provincie en buurgemeenten over de vaststelling van de bebouwingsgrens van Zuidwest. Vrederust wordt door de Beresteinlaan en de Vrederustlaan in drieën gedeeld. Vrederust-oost ten oosten van de Beresteinlaan, kwam eerst tot stand (in 1956). Hier vindt men de Gaarden. Vrederust-west, waar men de straten dreven heeft genoemd, kon pas gepland worden in 1957

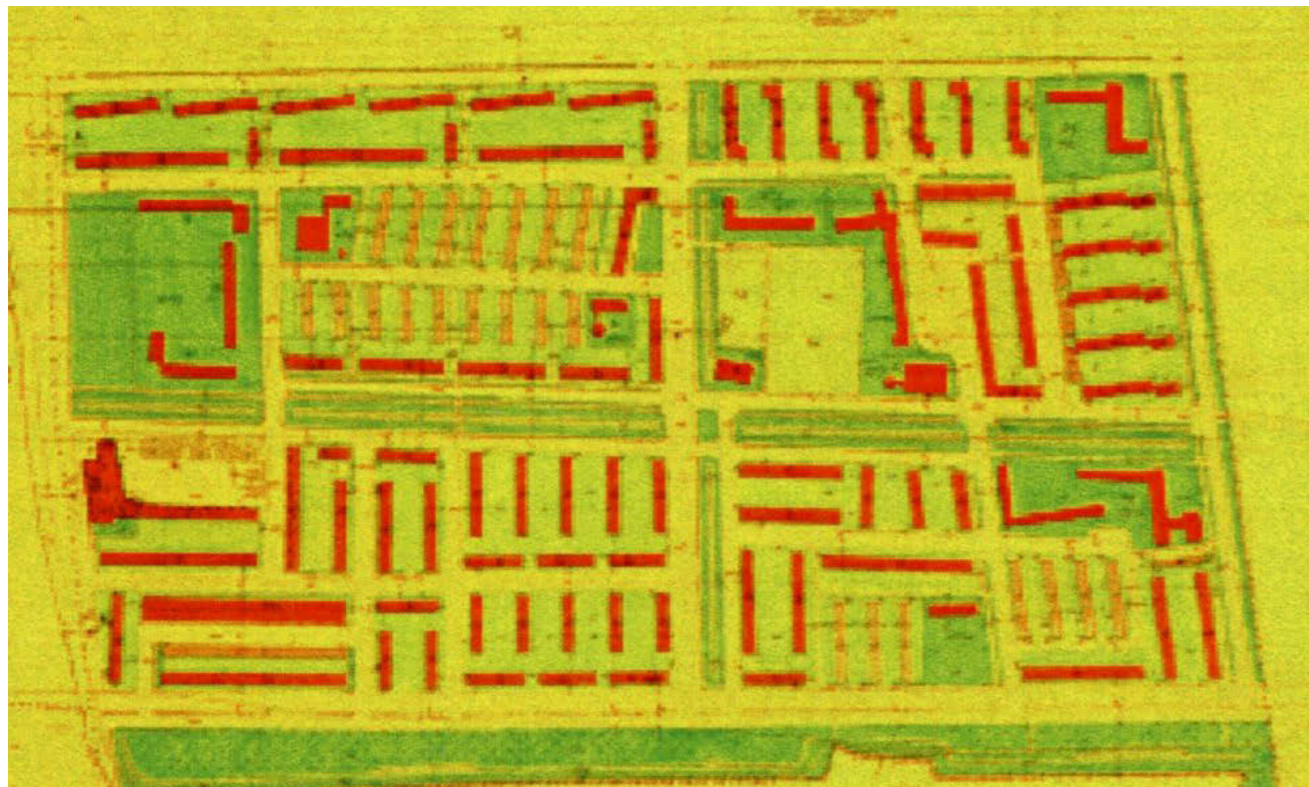
Ontwerp-uitbreidingsplan van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling voor Berestein en Vrederust, 1955 (De Wederopbouw, p.93)

Plattegrond Bouwlust, 1954 (Haags Gemeentearchief)

Aanpassingen van het Uitbreidingsplan Vrederust-west naar aanleiding van de keuze voor het bouwsysteem Rottinghuis, 1956 (De Wederopbouw, p. 94)

Uitbreidingsplan Vrederust-oost, dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling, 1955 (Invullen en uitbreiden, p. 86)

Voorontwerp Integraal Uitvoeringsplan Den Haag met daarin aangegeven de belangrijkste ontwikkelingslocaties, 1994

na de definitieve vaststelling van de grens. Vrederust-oost wordt weer in vieren opgedeeld door twee singels die het gebied excentrisch doorkruisen; een langs de Vrederustlaan die wordt doorgezet vanuit Bouwlust en een singel in de lengterichting van de wijk, langs De Gaarde, die een voortzetting is van de Steenwijklaan in Morgenstond. De kwadranten van ongelijke grootte zijn door de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling op basis van het schetsplan van Dudok uitgewerkt. In het vrij eenvoudige stratenpatroon met veel langgerekte straten is in de bouwblokken vaak strokenbouw toegepast voor portieketageflats en eengezinswoningen. Ook zijn vaak weer de lange stroken die typerend zijn voor Dudok gerealiseerd. Aan het kruispunt van De Gaarde en de Vrederustlaan is op de noordoosthoek een kerk gerealiseerd met erachter een sportveld en in het midden van het buurtje in het noordoostelijke kwadrant is een klein winkelcentrum. Het wijkcentrum is aan het westelijke uiteinde van de Ambachtsgaarde, grenzend aan de Beresteinlaan geplaatst. Het langwerpige plein werd gevormd door twee schijven met woningen op een plint van winkels die hoek vormden aan de zuidwestkant. Langs de singel en de noordoostkant werd het plein begrensd door rijen losse paviljoens die een lage en doordringbare afscheiding vormen vergelijkbaar met het Almeloplein.

Voor Vrederust-west werd een ander opzet gekozen. Hier werd de woningbouw uitgevoerd met het bouwsysteem Rottinghuis. De Groningse aannemer H. Rottinghuis, medeoprichter van de vereniging van systeembouwers, bedacht het systeem en werkte het uit in samenwerking met ir. E. Corsmit en de Groningse architect Frans Klein. Het plan voor Vrederust-west is in nauwe samenwerking tussen de ontwerper van de dienst Wederopbouw en Stadsontwikkeling, de aannemer en Klein ontwikkeld. De grote gestandaardiseerde en geprefabriceerde elementen van beton worden bij het systeem Rottinghuis met behulp van loopkranen op de bouwplaats gemonteerd. De routes die de loopkranen moesten maken hebben invloed gehad op afmeting, plaatsing en groepering van de bouwblokken en zo op het stratenpatroon. Het stratenpatroon van het schetsplan van Dudok is dan ook drastisch aangepast, enerzijds om de meest efficiënte routes voor de kranen te accommoderen en anderzijds om tot een meer levendige verkaveling te komen.

Centraal in het plan ligt een singel, een voortzetting van de Ambachtsgaarde die eindigt in de vijverpartij aan de rand van de wijk aan de Lozerlaan, waaromheen de buurt is gecomponeerd. De singel werd voorzien van een brede bajonetvormige knik die ongeveer in het midden van de buurt een driehoekige vijver vormt aan het buurtpark dat ten zuiden van de singel werd geprogrammeerd. Ten noorden van het buurtpark is een zone ingericht met scholen, sportvelden en een verzorgingshuis. Drie hoge woontorens (ontworpen door C. Pet) markeren de wijk; aan de Erasmusweg op de hoek met de Lozerlaan en de hoek met de Beresteinlaan en op de kruising Melis Stokelaan-Beresteinlaan. Aan De Dreef, die kruist met de singel en naar de Melis Stokelaan leidt, heeft Klein een zorgvuldig gedetailleerd winkelcentrum ontworpen met eilandvitruines. De Dreven ten zuiden en westen van het buurtpark werden uitgevoerd met het Rottinghuis-systeem. Klein verzorgde de verschijningsvorm van het systeem en de plattegronden van de woningen. Het systeem laat hoewel de bebouwing er misschien op het eerste gezicht uniform uitziet veel variatie in de gevelopbouw en plattegronden toe. Klein koos voor een baksteeninvulling van de betonnen ruwbouw. Hij redeneerde dat door het gebruik van baksteen systeembouw makkelijker te accepteren was en bovendien had baksteen allerlei andere voordelen (prijstechnisch, isolatie-technisch en esthetisch). De gevels werden afgemaakt met betonnen sierelementen in de vorm van onder meer borstweringspanelen en balkonschermen.

Door in de Dreven kortere bouwstroken en bouwblokken te gebruiken en deze te laten verspringen is een open en dynamische verkaveling tot stand gebracht die veel doorzichten en diagonale zichtlijnen creëert in de wijk. Het openbare groen van de voortuinen en plantsoenen lopen in de open verkaveling naadloos over in ruimte tussen de stroken. De open verkaveling is ook toegepast aan de randen van de buurt, langs de Erasmusweg en de Lozerlaan, zodat de randen poreus zijn en een visuele verbinding toelaten tussen het groen van de wijk en die van de omliggende groengebieden van de Uithof en het kassengebied ten zuiden van de Erasmusweg in Wateringen. Vooral de bebouwing van de westrand van Berestein tezamen met die van Vrederust, inclusief de landschappelijke inrichting met water en groen, vormt een markante stadsrand langs de Lozerlaan.

De hoge ruimtelijke kwaliteit van de levendige open verkaveling en die van de verzorgd gedetailleerde architectuur is al vroeg herkend, bijvoorbeeld door Rein Blijstra die in 1964 lovend over de Dreven schreef: "Het lijkt alsof men hier eindelijk de juiste vormgeving heeft gevonden: de mens is hier niet meer de anonieme opdrachtgever die een laatste in het opbergstelsel krijgt toegewezen".⁴ Op alle schaalniveaus – landschappelijk, stedenbouwkundig en architectonisch - is in de wijk een goed antwoord gevonden binnen de opgave. De wijk kan gezien worden als het hoogtepunt van een ontwikkeling van een klassieke stedenbouw van gesloten bouwblokken (Berlage in Moerwijk), via Dudok die het bouwblok opende en in de collectieve binnen- en tussenruimtes ruimte bood aan het wijkleven van de wijkgedachte, naar de experimenten met open verkaveling en stempels door de architectenwerkgroep onder leiding van J.H. van den Broek naar een vrije, open verkaveling ingevuld met een architectonisch zeer geslaagde systeembouw. (Zie ook: p.105/23)

Ontwikkelingen na 1965

Nadat Vrederust-west was opgeleverd, de laatste buurt van Den Haag Zuidwest, voegde men al vrij snel gebouwen toe in het gebied. Omdat de woningnood nog steeds hoog was en er geen bouwgrond meer beschikbaar was werden op verschillende plekken woontorens en hoogbouwprojecten ontwikkeld. Zo besloot men voorbij de Lozerlaan bebouwing te realiseren. Al in 1957 begon het planningsproces ervan maar pas bij de tweede poging in 1973 slaagde men erin een serie van vier woontorens van 16 verdiepingen langs de Lozerlaan te realiseren. In Morgenstond bouwde men al eerder het Drentheplantsoen (1960-1964) met vier hoge woontorens aan de hoek Melis Stokelaan en Dedemsvaartweg.

Vanaf de jaren tachtig begon een renovatiegolf in Zuidwest die in eerste instantie vooral gericht was op het aanpakken van achterstallig onderhoud en de gevels van de woongebouwen. Oorspronkelijke kozijnen en puin werden op grote schaal vervangen door kunststof en aluminium kozijnen, soms met een andere indeling, profilering en, vanwege de toepassing van isolerend glas, ook dikte. Bovendien pakte men veel gevels in om te kunnen voldoen aan veranderende eisen ten aanzien van energiegebruik en isolatie. Bakstenen gevels zijn zo veelvuldig verdwenen achter dikke stuclagen, regelmatig in vrolijke kleuren geverfd in contrast met het lichte en rustige kleurgebruik van de oorspronkelijke bebouwing. Verder werden portiekflats vaak opgetopt, voorzien van liften en werden portieken afgesloten. Binnen in de woningen werden ook verbeteringen aangebracht en plattegronden aangepast. Een heel geslaagde vernieuwing betreft de vier torens aan het Drentheplantsoen die vanwege hun slechte bouwkundige staat al in 1984 werden afgeschreven. Na protesten werd de afbraak van de beeldbepalende torens afgewend en werden ze alsnog gerenoveerd en aangevuld met een lage, deels op kolommen opgetilde strook (architect: J. Westra) die dwars over het plantsoen steekt. (Zie ook: p.78/21)

Vanaf 1987 vonden de renovatie- en vernieuwingsactiviteiten plaats onder coördinatie van bureau AANpak, een samenwerkingsverband tussen gemeente en corporaties. Men wilde naast de aanpak van de kwaliteit van de woningen meer variatie in woningaanbod realiseren. AANpak organiseerde daarnaast workshops om een meer creatieve benadering van de opgaves te stimuleren en pakte ook de collectieve tuinen en tussengebieden aan. Het herbestemmen van leegstaande winkelcentra in vooral Bouwlust en Vrederust kreeg in dezelfde periode grote aandacht. Binnen die operatie vond bijvoorbeeld de vernieuwing van Winkelstede in Bouwlust plaats waarbij winkels langs het Marinipark werden vervangen door grondgebonden eengezinswoningen (1992-1995) en de herinrichting van het Van Heeswijkplein in Moerwijk waar het plein met de bouw van een blok met etagewoningen op een supermarkt verkleind werd (1990-1997).

In dezelfde periode vond een omslag plaats in het denken over stadsvernieuwing. Met de wethouders Adri Duivesteijn (Ruimtelijke ordening en Stadsvernieuwing) en Gerard van Otterloo (Volkshuisvesting en Financiën) kwam er ambitie en een daadkrachtig elan in de stadsvernieuwing. Wonen kreeg prioriteit in Den Haag en met campagnes als "Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit" (1985) en plannen als "De kern

4] Rein Blijstra, 's Gravenhage, stad om de vijver, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1964, p. 73.

gezond" (1988) werd het streven naar kwaliteit bekrachtigd. Men nodigde binnen- en buitenlandse architecten en stedenbouwers van naam uit om plannen en ontwerpen te maken. Zo nam Van Otterloo het initiatief voor het Haagse Woningbouwfestival waaruit de woningbouwtenoonstelling aan de Dedemsvaartweg voortkwam. Met de experimentele woningen die daar werden gerealiseerd vestigde men de aandacht op de problematiek van de naoorlogse wijken en werd tevens getoond wat een hoog kwaliteitsniveau in architectuur en stedenbouw kan toevoegen aan de stadsvernieuwing (zie ook p. 21 voor meer achtergrond en p.79/22). Op de strook langs de Dedemsvaartweg (stedenbouwkundig plan OMA/Kees Christiaanse) werden 500 woningen gerealiseerd: in het meest noordelijke deel (tussen Meppelweg en Hengelolaan) vrijstaande en geschakelde eengezinswoningen, in het deel tussen Hengelolaan en Melis Stokelaan middelhoogbouw appartementenblokken van vier of vijf lagen en in het zuidelijke deel tot aan de Erasmusweg hoogbouw; vijf woontorens van circa tien bouwlagen. Stedenbouwkundig en architectonisch was de opzet van het plan om zo transparant mogelijk te bouwen zodat de groene as zichtbaar bleef en in het gebruik van verschillende schalen was aansluiting gezocht met de stedelijke context (laagbouw in aansluiting op de volkstuintbebouwing, middelhoogbouw van dezelfde hoogte als de portieketageflats in de omgeving en hoogbouw aan de rand van de wijk waar het uitzicht bood op het omringende land- en tuinbouwgebied).

Met het IUP (Integraal Uitvoeringsplan, zie ook p. 23) kreeg de herstructurering in 1995 met een privaat-publieke investering van een miljard gulden een boost. Een fors nieuwbouwprogramma van 3000 (koop) woningen moest toegevoegd worden aan het gebied waar relatief weinig (700 woningen) gesloopt kon worden. Vooral in Morgenstond werden buurten vernieuwd en werden langs de Loevesteinlaan hoge woontorens toegevoegd. Een sportterrein aan de Zuidlarenstraat werd bebouwd met voornamelijk grondgebonden eengezinswoningen. Ook in Bouwlust, in de Raden en Vrederust, het Erasmuspark in de Gaarden, werden sloop-nieuwbouwprojecten gerealiseerd die vooral eengezinswoningen toevoegen. Deze projecten hebben een moderne interpretatie gemaakt van de oorspronkelijke stempel-stedenbouw en zijn daarin goed geslaagd.

Vijf winkelcentra werden in het plan gemoderniseerd, twee werden herbestemd en aan de Leyweg kwam het stadsdeelcentrum. Tussen de Melis Stokelaan en de Hengelolaan werd de Leyweg autovrij gemaakt en een winkelwandelgebied ingericht met midden op de oorspronkelijke rijbaan een strook nieuwe winkelruimtes. Zo werd het aantal winkels uitgebreid maar verdween de overzichtelijkheid. De Leyweg, oorspronkelijk de belangrijkste dwarsverbindingen in het orthogonale raster van het stadsdeel, verloor zo voor een deel haar oorspronkelijke functie. Met de vernieuwing was ook een deel van de groene as langs de Melis Stokelaan bij het winkelcentrum getrokken. Aan de overzijde van de Melis Stokelaan werd een nieuw stadsdeelkantoor gebouwd naar ontwerp van Rudy Uytenga (2005-2011). Op een plint met de openbare functies van het stadsdeelkantoor (balies, trouwzaal etc.) en een vestiging van de openbare bibliotheek werd een zeventien verdiepingen hoog, driehoekig, uitkragend bouwdeel gezet dat kantoren en woningen bevat. Het afwijkend gevormde gebouw domineert de skyline van het stadsdeel en detoneert met de bescheiden portiekflats met winkels op de begane grond die hier nog de oorspronkelijke bebouwing vormt.

Naast de vernieuwings- en uitbreidingsopgave legde het IUP nieuwe verbanden met de omgeving van Zuidwest, er werd bijvoorbeeld rekening gehouden met de Vindex-wijk Wateringsveld die ten zuiden van de Erasmusweg gepland zal worden.

Na de kredietcrisis, die het vernieuwingsproces grotendeels platlegde, werd in 2015 een doorstart gemaakt met de plannen vanuit de gemeente. De projecten die sinds de crisis wel gerealiseerd waren werden ontwikkeld door de markt voor het hogere inkomenssegment, het accent verschuift nu naar de sociale woningbouw. In Moerwijk werd bijvoorbeeld een Berlagiaans sociaal woningbouwproject gerealiseerd rond het herbestemde kerkgebouw tussen de Raaphorstlaan en de Grovestinstraat. In Morgenstond nieuwe strokenbouw tussen de Coevoordenstraat en Haveltestraat. Met de "Agenda ruimte voor de stad" is een vernieuwingsproces gestart dat in samenspraak met bewoners tot een nieuw structuurplan zal leiden. Niet alleen de woningbouw is hierin onderwerp van gesprek, ook het functioneren van het collectieve groen en het groene assenkruis. Nu in 2019 een ambitieuze

Structuurvisie 2020-2040 is opgesteld met daarin onder meer opgenomen een woonprogramma voor het creëren van 10.000 woningen in Zuidwest, is er extra druk komen te liggen op de planontwikkelingen en is het extra van belang de originele kwaliteiten van Zuidwest, stedenbouwkundig en architectonisch, te herkennen en uit te dragen.

Het straatbeeld van Moerwijk, Heeswijkplein, 1960
(Haags Gemeentearchief, Willy Schurman)

Sociaal-culturele achtergrond

De wijken van Den Haag Zuidwest, op het in de jaren dertig gebouwde deel van Moerwijk na, werden in een buitengewoon hard tempo gebouwd voor de ongekend nijpende naoorlogse woningnood. Net als in verschillende andere Nederlandse steden, Rotterdam voorop, was in Den Haag door bombardementen, verkrotting van de binnenstad en het naoorlogse geboorteoverschot een enorm woningtekort ontstaan. Vooral in de jaren vijftig liep het aantal woningzoekenden op; van enkele duizenden aan het begin van het decennium tot ruim 25.000 medio jaren vijftig.⁵ Het al voor oorlog geplande stadsdeel Zuidwest was de locatie waar nagenoeg alle woningen voor de 'gewone' woningzoekende gebouwd moesten worden. Terwijl de bemiddelde Hagenaars naar nieuwe koopwoningen in wijken als Waldeck en Bohemen trokken, kwamen geschoolde arbeiders en ambtenaren die op zoek waren naar een huurwoning zonder uitzondering terecht in de wijken Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust en Vrederust. En de belofte om snel en veel te bouwen voor deze bevolkingsgroepen werd met succes ingelost: in amper een decennium werden circa 30.000 woningen voor maar liefst 100.000 inwoners gerealiseerd in het nieuwe stadsdeel. De vele jonge, groeiende gezinnen die de voornamelijk drie- en vierkamerwoningen betrokken gaven Zuidwest de veelzeggende bijnaam 'kraamkamer van de wederopbouw'.⁶

Vanaf de oplevering werd Zuidwest geprezen om de geslaagde uitwerking van de 'wijkgedachte'. Dit ruimtelijke en sociologisch principe raakte in de naoorlogse jaren onder architecten en stedenbouwkundigen in zwang en moest een alternatief bieden voor de anonimiserende en onoverzichtelijke historische binnensteden, waar iedereen langs elkaar heen leefde en het aan dorps gemeenschapsgevoel zou ontbreken. In de invloedrijke publicatie *Stad der toekomst, toekomst der stad* (1946) werd de wijkgedachte door de directeur van de Rotterdamse Dienst Volkshuisvesting ir. A. Bos en architect Wim van Tijen uiteengezet. De stad van de toekomst moest hiërarchisch worden opgedeeld in wijken van circa 20.000 inwoners en vervolgens opgedeeld in vier of vijf buurten, elk met centraal gelegen voorzieningen. Bos en Van Tijen pleitten bovendien voor helder ontworpen woonwijken met een overzichtelijke verkaveling als belangrijkste schakel tussen het individu en de gemeenschap. De overzichtelijkheid en beslotenheid van buurten zou de gemeenschapszin bevorderen en een harmonieuze samenleving opleveren. Ook de Haagse stadsplanner Dudok was op de hoogte van de wijkgedachte en erkende de waardevolle aspecten, hoewel hij tegelijkertijd overtuigd was dat het niet de sociale opdeling van de verzuilde samenleving zou kunnen doorbreken.

Toch werden de wijken van Zuidwest, en vooral Moerwijk, het toonbeeld van het succes van de wijkgedachte. In Moerwijk ontstond de hechte gemeenschap echter eerder van onderop dan dat het nadrukkelijk zo gepland was. Zo werd al in 1951 door bewoners de 'Moerwijk Gemeenschap' opgericht, een organisatie waar veertig verenigingen onder vielen. De Gemeenschap hield zich bezig met het bevorderen van onderling contact en organiseerde activiteiten zoals spelbijeenkomsten voor kinderen en ochtendgymnastiek voor vrouwen in de gemeenschappelijke binnentuinen. Die binnentuinen werden ook door de gemeente gezien als belangrijk ruimtes van samenkomst voor de Moerwijkse bewoners, blijkt uit de adviezen van de in 1950 in het leven geroepen gemeentelijke commissie voor gemeenschappelijke tuinen. De commissie adviseerde dat de binnentuinen door heggen afgescheiden moesten worden en ingericht met groenstructuren, bankjes en speeltuinen. Gesteggel over de financiële verantwoordelijkheid zorgde ervoor dat uiteindelijk alleen de woningbouwcomplexen aan de Anslostraat als experiment werden ingericht voor intensief gebruik, de rest van de Moerwijkse binnentuinen moest het doen met kale gazons.⁷

5] 'Ruim 6000 woningzoekenden in Den Haag', *De Tijd*, 2 mei 1951, p.6. 'In Den Haag: 26.154 woningzoekenden', *Algemeen Dagblad*, 23 februari 1956, p.2.

6] Chris Bruijnus, 'Een miljard voor Haags stadsdeel', *Trouw*, 16, december 1993, p.9.

7] Dick Valentijn e.a., *De Wederopbouw. Haagse gids voor architectuur en stedenbouw in de periode 1945-1965* (Den Haag 2002) p.39-41.

Drukke op een speelplaats langs de Melis Stokelaan, 1957 (Haags Gemeentearchief)

Binnenterrein met inrichting tussen de Anslostraat en Aagje Dekenlaan, 1977 (Haags Gemeentearchief)

Winkelgalerij aan de Leyweg, 1963 (Haags Gemeentearchief)

Buurtwinkelcentrum De Dreef in Dreven en Gaarden, 1961 (Haags Gemeentearchief)

Ook in de avonden trok de Leyweg veel publiek, 1963 (Haags Gemeentearchief)

Buurtwinkelcentrum in de plint van gemeentewoningen aan de Beresteinlaan, 1961 (Haags Gemeentearchief)

Door de binnentuinexperimenten en het actieve verenigingsleven in Moerwijk kwamen uit heel Nederland beleidsmakers, sociologen en wijkbewoners om de succesvolle uitwerking van de wijkgedachte te aanschouwen.⁸ De gemeente wilde in de toekomstige wijk Morgenstond dat succes herhalen en nam een assertievere rol aan. Terwijl in Moerwijk de gemeenschapszin voornamelijk door de bewoners zelf werd gestimuleerd, moest in Morgenstond een speciaal ontworpen wijkcentrum rond de Leyweg als maatschappelijke verbinder fungeren. Er werd zoals gezegd een prijsvraag uitgeschreven met de opdracht dat de Leyweg zowel overdag als in de avond het trefpunt van de wijk diende te worden, met circa honderd winkels, cafés, cafetaria's, 'milkbars', een bioscoop en wijkgebouw. Dit alles moest bovendien uitnodigen tot gebruik en daarom goed ontworpen en architectonisch op hoog peil.⁹ Door het geringe prijzengeld reageerden echter geen gerenommeerde architecten en werd de eerste prijs niet uitgereikt. De inzending van de architecten H.A. Tielman en C. Th. Nix kon nog op enige waardering rekenen, waardoor zij de opdracht kregen om respectievelijk de stroken winkels met woningen en het wijkcentrum te ontwerpen. Voor grote publieke gebouwen als de bioscoop en warenhuizen dienden ontwikkelaars zelf een architect aan te dragen. Ondanks het onsamenhangende ontwerp voor het wijkcentrum, zonder overtuigend masterplan, groeide de Leyweg wel uit tot gewaardeerd winkel- en uitgaanscentrum van heel Zuidwest.

De latere wijken Vrederust en Bouwlust kregen, zoals eerder besproken, een eigen ruimtelijke opzet. Wel werd hier wederom en op nog kleiner schaalniveau de ontwerpprincipes van de wijkgedachte toegepast. Naast het centrale wijkcentrum De Stede is ieder buurtje voorzien van een klein voorzieningencentrum. Deze werden opgenomen in de plinten van bouwblokken en zijn consequent door de twee wijken uitgevoerd. De ordening van de voorzieningen, gebaseerd op het aantal bewoners per buurt werd hier dus heel nauwkeurig gevolgd en vertaalde zich ruimtelijk in een uitgebreid netwerk van buurtwinkelcentra. In de winkelcentra vond men de winkels voor dagelijkse boodschappen en voorzieningen. Deze buurtwinkels vervulde een belangrijke functie, als plek waar bewoners samenkwamen, zoals één van de bewoners van het eerste uur in Bouwlust, J. van der Net, vertelde; 'Toen ik hier net kwam wonen was Bouwlust erg gewild vanwege de ruimte en het groen. Allemaal gezinnen van goedgeschoolde werklieden trokken er naar toe. Mijn vrouw heeft wel meegemaakt dat ze bij de groenteboer met negen andere vrouwen aan het wachten was. Allemaal zwanger. (...) Iedereen ging met elkaar om, want sociale contacten ontstaan nou eenmaal vaak doordat de kinderen met elkaar spelen'.¹⁰

Bewoners als J. van der Net waren aanvankelijk zeer tevreden over hun woning en buurt. Vergeleken met kleine, donkere binnenstadswoningen in deplorabele staat, waar de meeste nieuwbouwbewoners vandaan verhuisden, waren de ruime appartementen van Zuidwest immers een flinke vooruitgang. Grote raampartijen brachten licht en lucht, de verschillende slaapkamers boden privacy binnen gezinnen en de aparte badkamers, vaak met lavet en douche waren een forse verbetering ten opzichte van de wasbak in de keuken. Door het vele groen, de gemeenschappelijke binnentuinen en sportvelden in de buurten waren er bovendien genoeg speel- en recreatiemogelijkheden in de buurt, in plaats van de drukke binnenstad met zijn smalle, drukke straten. Toch bleek de populariteit van de snel gebouwde wederopbouw wijken geen lang leven beschoren. Al vanaf het piekjaar 1958, toen de hofstad 608.000 inwoners telde, begon het bevolkingsaantal van Den Haag weer terug te lopen. Halverwege de jaren zeventig was de stad gekrompen met 125.000 inwoners, waarvan het merendeel tussen 1970 en 1975 vertrok.¹¹ Vertrekkers waren voornamelijk jonge, middenklasse gezinnen die de portieketageflats verruilden voor een eengezinswoning in een randgemeenten of andere groeikern in Nederland. Achterblijvers in Zuidwest betroffen veelal één- of tweepersoonshuishoudens, in toenemende mate op een hoge leeftijd. Nieuwkomers in Zuidwest waren voornamelijk gezinnen met een migratieachtergrond

Een pas opgeleverde woning met douche in Moerwijk, 1950 (Haags Gemeentearchief)

8] Valentijn e.a., *De Wederopbouw*, p.40.

9] 'Om het hart van Morgenstond. Prijsvraag bouwplan Morgenstond', *Het Vaderland*, 27 september 1952, p.13.

10] Arno Haijtema, 'De aanpak van eentonig wonen', *De Volkskrant*, 8 september 1990, p.17.

11] 'Den Haag verliest evenveel bewoners als Arnhem nu telt', *NRC Handelsblad*, 2 februari 1976, p.2.

Interieur van een woning aan de Beresteinlaan, 1960 (Haags Gemeentearchief)

Dichtgetimmerde etalages in het buurtwinkelcentrum aan de Zwaardvegersgaarde in Vrederust, 1988 (Haags Gemeentearchief)

Vervallen schoolgebouw aan De Rade in Bouwlust, 1986 (Haags Gemeentearchief)

en bewoners uit stadsvernieuwingsgebieden als de Schilderswijk. De eens levendige binnentuinen, winkelstraten en scholen werden door het teruglopende inwonersaantal steeds leger. Met het verdwijnen van de sociale controle op straat nam vandalisme een vlucht, waardoor de buurten van Zuidwest in rap tempo verloederde.

In de jaren tachtig bereikte het krimpende inwonersaantal en de bijgaande problematiek ook de agenda van de gemeente. De woningen en publieke ruimte van Zuidwest verpauperde, zonder al in aanmerking te komen voor (rijks)subsidies voor vernieuwingsoperaties. Als woningen wel werden vernieuwd betroffen het kleine ingrepen, zoals nieuwe ramen en deuren. De Haagse wethouder Gerard van Otterloo voorzag een teloorgang van naoorlogse wijken en zei daarover: 'zoals de stadsvernieuwing (van de vooroorlogse wijken *red.*) het volkshuisvestingsprobleem van de jaren tachtig is, zo wordt de aanpak van de naoorlogse wijken het volkshuisvestingsprobleem van de jaren negentig'.¹² Dat dit probleem zich in Zuidwest eigenlijk al in de jaren tachtig voordeed werd duidelijk door het opmerken van ernstige bouwtechnische gebreken aan de nog geen twintig jaar oude torenflats aan de Dedemsvaartweg in 1984, waardoor de bewoners halsoverkop moesten verhuizen.¹³ Ook de nog oudere portieketageflats verkeerden door achterstallig onderhoud en vandalisme in slechte staat. Bovendien verloren de ooit moderne appartementen door hun kleine kamers, blokverwarming en ontbrekende liften de concurrentie met comfortabele nieuwbouwwoningen. Terwijl begin jaren tachtig een woningzoekende nog bijna tien jaar wachtte op een woning in Zuidwest was dat in 1985 nog maar een jaar. Van de 100.000 inwoners die in de jaren zestig in het stadsdeel woonden waren er medio jaren tachtig slechts 65.000 over.¹⁴ Alleen degenen die nergens anders een woning konden krijgen kwamen terecht in Zuidwest, wat een concentratie van lage inkomens en sociale problematiek opleverde. De wegtrekkende middenklasse had niet alleen invloed op de woningen, ook het winkelapparaat verloor daardoor koopkrachtige consumenten. In 1987 luidde de gemeente daarover de noodklok in een rapport over de winkelcentra in het stadsdeel. Veel buurtwinkelcentra waren gedeeltelijk leeg komen te staan, wat slecht was voor het aanzien van de wijken. De gemeente besloot dat maar liefst 17 van de 28 winkelcentra in Zuidwest een nieuwe functie moesten krijgen of anders gesloten dienden te worden, voornamelijk de buurtwinkelcentra in Bouwlust en Vrederust.¹⁵ Deze onvermijdelijke ingreep betekende een sterke aantasting in het oorspronkelijk ontwerpconcept dat zwaar leunde op de wijkgedachte.

Hoewel wethouder Van Otterloo al in de jaren tachtig waarschuwde voor de opeenstapeling van problematiek in Zuidwest moest de wijk tot in de jaren negentig wachten op een grootschalige ingrepen. Dat begon in 1990 met het Woningbouwfestival. Architectenbureau OMA kreeg eind jaren tachtig de opdracht voor dit festival een masterplan te ontwerpen in een lange smalle groenstrook langs de Dedemsvaartweg. Een grote groep architecten uit binnen- en buitenland werd vervolgens betrokken voor het ontwerp van circa 500 woningen in het gebied. Het was de bedoeling dat de experimentele woningbouwprojecten in het duurdere segment de monotonie van woningtypen, bewonerssamenstelling en architectuur in Zuidwest zou doorbreken.¹⁶ Dat de bestaande bewoners van Zuidwest niet zaten te wachten op een prestigeproject in hun achtertuin bleek uit de rechtszaak die omwonenden aanspanden tegen het Woningbouwfestival, dat daardoor met een vertraging van twee jaar werd uitgevoerd.¹⁷ Dat Zuidwest meer nodig had dan een handvol dure koopwoningen was duidelijk en in 1993 werd door de Rotterdamse architect en stedenbouwkundige Aat van Tilburg een voorontwerp voor een integraal vernieuwingsplan voor het stadsdeel gepresenteerd. De gemeente vormde daarvoor samen met de woningbouwcorporaties en de projectontwikkelaars Bouwfonds Woningbouw, MBO en de Bank

Urban villa's gebouwd voor het Woningbouwfestival, 1993 (Haags Gemeentearchief, Willem Vermeij)

12] Marcel van Lieshout, 'Aanpak naoorlogse wijken wordt het probleem van de jaren negentig', *De Volkskrant*, 28 september 1985, p.19.

13] Marcel van Lieshout, "'Nu moet ik zeker naar zo'n krotje in de Schilderswijk?'. Bewoners wrakke flats bang en boos', *De Volkskrant*, 11 november 1984, p.3.

14] 'Kleinere winkelcentra gedoemd te verdwijnen', *De Volkskrant*, 11 juli 1987, p.13.

15] 'Sluiting 17 winkelcentra op komst in Den Haag', *Nederlands Dagblad*, 9 juli 1987.

16] http://www.architectuurgids.nl/project/list_projects_of_architect/arc_id/1557/prj_id/1052

17] Arno Haijtema, 'De aanpak van eentonig wonen', *De Volkskrant*, 8 september 1990, p.17.

Nieuwe eengezinswoningen met private tuinen in de Gasseltestraat in Morgenstond, 1997 (Haags Gemeentearchief, Willem Vermeij)

Sloop van portieketageflats aan de Erasmusweg in Moerwijk voor de bouw van nieuwe woningen, 2008 (Haags Gemeentearchief, R. Postma)

Nieuwe entree van winkelcentrum Leyweg, 2003 (Haags Gemeentearchief, Bert Mellink)

Tekst aangebracht op de sloopwoningen aan de Erasmusweg in Moerwijk: 'Met een brok in de keel zeg ik gedag tegen de burens die reeds vertrokken zijn (...)', 2008 (Haags Gemeentearchief, R. Postma)

Nederlandse Gemeenten een privaat-publiek samenwerkingsverbond dat een miljard gulden zou investeren in Zuidwest. Het plan voorzag de sloop van 700 woningen en vernieuwing van 3800 woningen, het overgrote deel in Morgenstond en Vrederust-oost. Bovendien werden er circa 3000 woningen nieuwgebouwd, waarvan 1200 eengezinswoningen. De teruggebouwde woningen betroffen voornamelijk koopwoningen, om daarmee het eenzijdige woningaanbod in de wijken te verrijken. De hoop was dat daardoor gezinnen in Zuidwest bleven wonen in plaats van te verhuizen naar omliggende gemeenten. Het plan behelsde ook de vernieuwing van het winkelcentrum aan de Leyweg, dat uitgebreid en autovrij gemaakt werd om uit te groeien tot volwaardig stadsdeelcentrum van 35.000 vierkanten meter. Een nieuw NS-station moest de wijk bovendien aantrekkelijker maken.¹⁸ Om de stadsvernieuwingen zowel ruimtelijke als programmatisch in goede banen te leiden werd in 2004 de Structuurvisie Den Haag Zuidwest aangenomen. Hierin werd een ruimtelijke hoofdstructuur opgesteld waar toekomstige projecten aan moesten voldoen. In de Structuurvisie werden ook programmatische eisen, zoals het diversifiëren van de woningvoorraad en de inkomensopbouw vastgelegd.

Dit 'integrale' plan voor Zuidwest werd gefaseerd uitgevoerd tot na de eeuwwisseling. Het beoogde effect van het aantrekken van meer bemiddelde bewoners werd behaald, maar de vraag is of de bestaande bewoners daar enige baat bij hebben gehad en in hoeverre het daarmee een integraal plan betrof. Het overgrote merendeel van Zuidwest bestond nog steeds uit portieketageflats met voornamelijk sociale huurwoningen in slechte staat. De vernieuwing van de sociale woningvoorraad werd vanaf 2007 aanvankelijk wel voortvarend opgepakt, onder meer doordat Zuidwest als 'krachtwijk' werd aangemerkt door minister Ella Vogelaar en daardoor aanspraak kon maken op forse rijkssubsidies. De kredietcrisis met zijn lange nasleep noopte corporaties, gemeente en het rijk echter tot flinke bezuinigen op investeringen, waardoor veel van de geplande vernieuwingsoperaties werden uitgesteld. Daar kwam het derivatendebacle van Vestia nog bij, waardoor deze corporatie met veel bezit in Zuidwest plots geen middelen meer had om zijn woningen te renoveren. Na de crisis is van omvangrijke vernieuwingsoperaties weinig meer vernomen en werden investeringen voornamelijk overgelaten aan de markt. Dat betekende in de praktijk dat er nog meer eengezinswoningen en appartementengebouwen werden bijgebouwd, die voor de bewoners van de portieketageflats onbetaalbaar bleken.¹⁹ Door het uitblijven van serieuze investeringen in de bestaande voorraad sociale huurwoningen hebben veel van de bewoners van Zuidwest het gevoel gekregen niet gehoord te worden, aldus een onderzoek van de Wiardi Beckman Stichting uit 2020.²⁰ Het is dan ook niet gek dat de buurten zonder opknopbeurt slecht scoren op de 'leefbarometer', terwijl de nieuwbouwbuurten wel goede scores krijgen van hun bewoners.²¹ Wethouder Richard de Mos noemde: '(...) veel bewoners zijn teleurgesteld. Ze hebben al zo vaak beloftes gehoord van de gemeente of de woningbouwcorporaties die niet zijn nagekomen'.²² In 2018 waarschuwde toenmalig stadsdeeldirecteur van Escamp voor een 'sociologische ramp: het uiteenvallen van de samenleving' in de vier wijken van Zuidwest. Volgens hem was een 'deltaplan' nodig om de neerwaartse spiraal van armoede, kansenongelijkheid en werkloosheid in Zuidwest te doen keren.²³

In 2019 werd tussen gemeenten, Provincie Zuid-Holland en het rijk een omvangrijke woondeal gesloten om de woonproductie in de regio op te voeren. Met verdichtingsoperaties, wijkvernieuwingen en aangewezen versnellingslocaties hoopt het samenwerkingsverband op korte termijn 100.000 woningen bij te bouwen in de zuidelijke Randstad en daarbij de leefbaarheid in kwetsbare wijken te verbeteren. Den Haag Zuidwest werd specifiek genoemd als plaats voor

verdichting en wijkvernieuwing. Met deze steun in de rug maakte de gemeente Den Haag in 2019 plannen om maar liefst 10.000 extra woningen te bouwen in Zuidwest, bovenop de bestaande 32.500 woningen. Wederom is het de bedoeling om daarmee een gedifferentieerdere bewonerssamenstelling te verkrijgen. Volgens de gemeente is het niet de bedoeling dat het aantal sociale huurwoningen afneemt en huidige bewoners hebben een terugkeerbelofte gekregen. Het plan kon enerzijds op enthousiasme rekenen maar zorgde anderzijds ook voor grote kritiek, mede omdat een deel van de beoogde sloopwoningen (De Dreven) de status van beschermd stadsgezicht heeft.²⁴ Onderdeel van de woondeal zijn de sloop- en nieuwbouwplannen in de buurten Dreven, Gaarden en Zichten, waarbij 2000 woningen worden gesloopt en 5000 woningen teruggebouwd. Binnen de zoektocht naar het creëren van nieuwe woningen in Den Haag Zuidwest heeft bureau Palmbout Urban Landscapes in 2020 in opdracht van de betreffende stakeholders (gemeente Den Haag, Staedion en Heijmans) middels een aantal ruimtelijke varianten een haalbaarheidsstudie gedaan naar de verdichting van de Drevenbuurt in relatie tot de status van gemeentelijk beschermd stadsgezicht. In deze studie is geconstateerd dat een verdichting van de buurt niet strookt met deze status. Op basis van de bevindingen van het rapport van Palmbout wordt voorgesteld de beschermde status van de Drevenbuurt te heroverwegen ten gunste van het creëren van nieuwe woningen. Deze vraag zal in de nabije toekomst ter beoordeling aan de Haagse gemeenteraad worden voorgelegd. De herontwikkeling van deze drie buurten legt de moeilijkheden van de aanstaande verdichtingsoperatie in Zuidwest goed bloot, waarin bewonerswensen, erfgoedbelangen en de bouw- en vernieuwingsopgave van de gemeente, woningbouwcoöperaties en ontwikkelaars soms sterk met elkaar botsen.

18] Marjon Bolwijn, 'Bezem door Den Haag Zuidwest', **Het Parool**, 16 december 1993, p.2.

19] Anne Kompagnie, "'Bewoners Zuidwest voelen zich vergeten en proberen de wijk te verlaten'", **Algemeen Dagblad**, 24 april 2019.

20] https://www.wbs.nl/publicaties/den-haag-zuidwest-heeft-een-lange-adem-nodig#_edn23

21] Gemeente Den Haag, **Verkenningen en vervolgstappen Den Haag Zuidwest** (2019) p.7.

22] Bart Diks, Den Haag Zuidwest snakt naar aandacht. En een paar miljoen euro', **De Volkskrant**, 17 oktober 2018.

23] Ibidem.

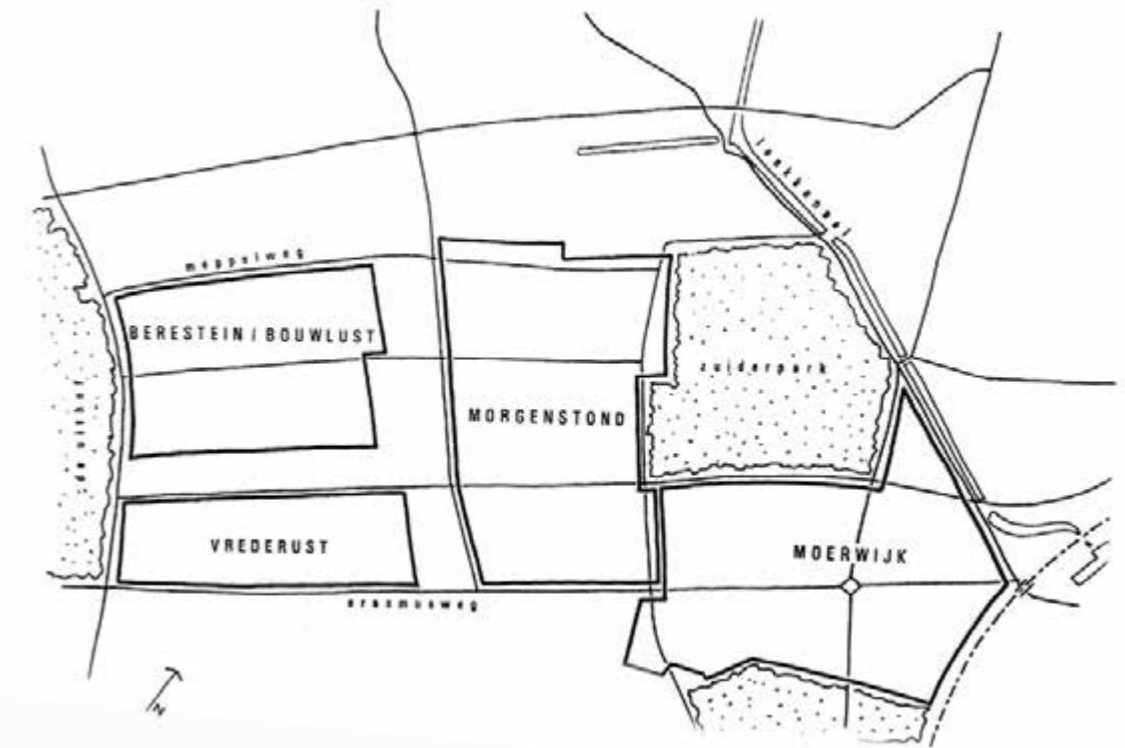
24] 'Woede over sloopplannen Den Haag Zuidwest: "Blijf met je klauwen van mijn huis af"', Omroep West, 25 juni 2021 en 'Drastische verbouwing Den Haag Zuidwest: dit staat de bewoners te wachten', Omroep West 8 juli 2021, via: <https://www.omroepwest.nl/nieuws/4426462/drastische-verbouwing-den-haag-zuidwest-dit-staat-de-bewoners-te-wachten>

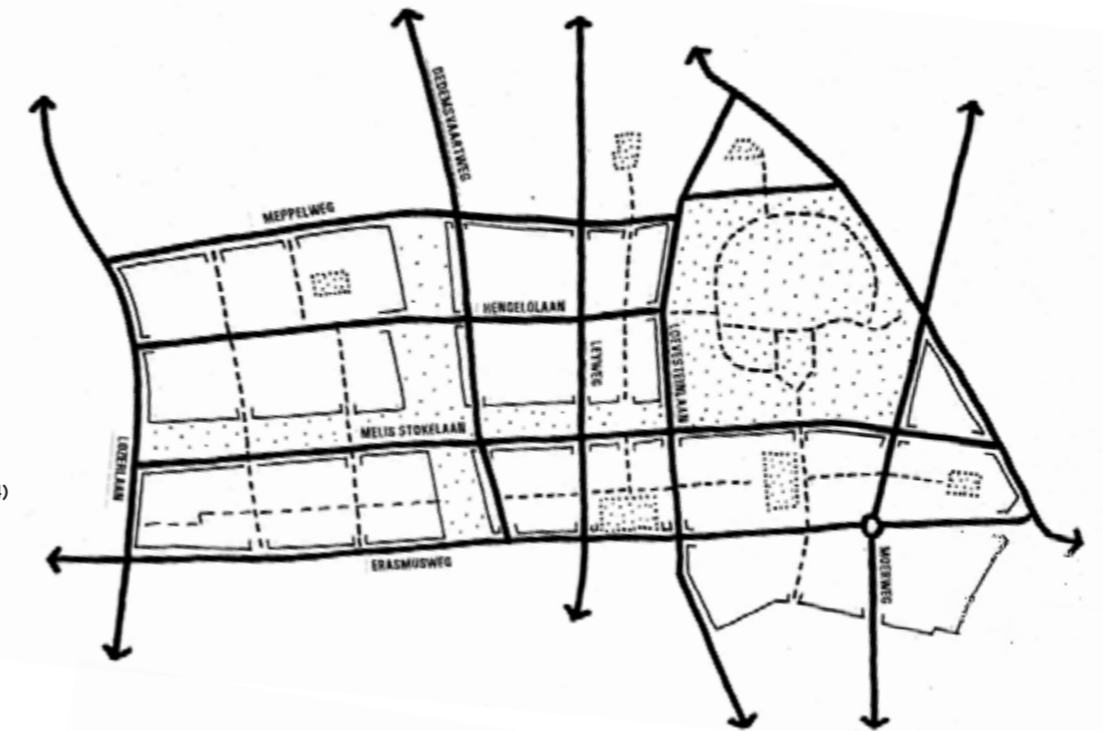
Deel van het groene assenkruis met rechts Morgenstond, 1999 (Haags Gemeentearchief)

Ruimtelijke analyse Den Haag Zuidwest

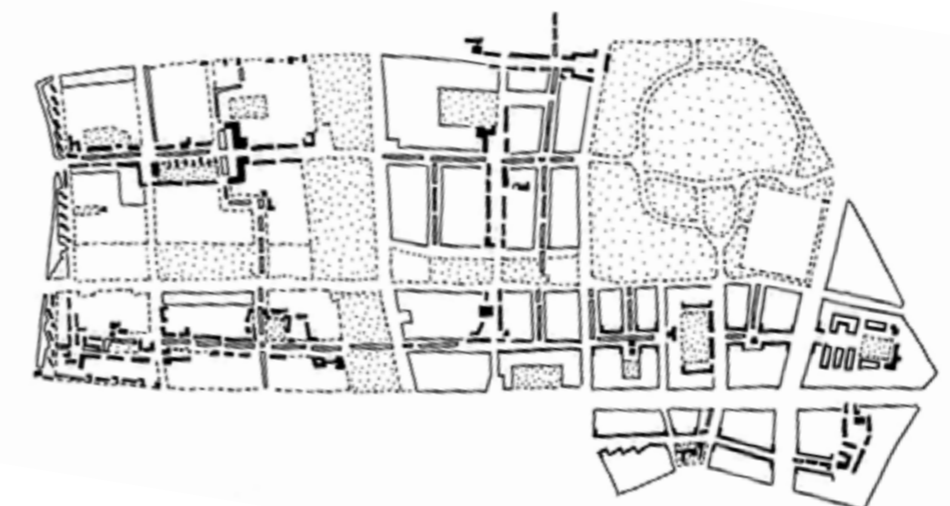
- Den Haag Zuidwest is conform het structuurplan 1949 van W.M. Dudok opgebouwd uit een stelsel van brede verkeerswegen aangesloten op de belangrijkste toegangswegen in Den Haag en een doorzetting van de lineaire structuur van Den Haag met lange verkeerswegen parallel aan de kust.
- De Meppelweg, Hengelolaan, Melis Stokelaan en Erasmusweg vormen lange continue routes, met haaks daarop secundaire wegen. Binnen het orthogonale grid is ruimte voor woonbuurten.
- De ruimtelijke hoofdstructuur wordt bepaald door een groen assenkruis dat Zuidwest in vier quadranten verdeelt. Het assenkruis dient ter ordening van de stadsstructuur en biedt ruimte aan recreatieve voorzieningen.
- Het assenkruis geeft vorm aan de afzonderlijke wijken: Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust-Berestein en Vrederust. Deze wijken werden in oost-westelijke richting gerealiseerd. Dit zijn vier wijken met eigen ruimtelijke opzet en karakteristieken: onder andere gedomineerd door een gesloten en open hoven bebouwingsstructuur, strokenbouw en open stempelverkaveling.
- De groenstructuur heeft een belangrijke verbindende functie in het stadsontwerp, het geleedt de ruimtelijke structuur en zorgt voor groene leefomgeving. Dudok streefde naar een "systematische dooradering van de stenen stad met de groene recreatiegebieden".²⁵
- De stadsranden werden ontworpen als zachte overgang naar het omliggende landschap
- De ruimtelijke structuur (incl. groen en blauw) is op kleine incidenten na nog volledig intact. Binnen deze hoofdstructuur zijn op buurtniveau wel ruimtelijke ingrepen gedaan die afwijken van de oorspronkelijke opzet. Deze zorgen her en der voor versnippering/fragmentatie, waarmee de oorspronkelijke logica niet meer volledig ervaarbaar is.
- Daarnaast is er in de huidige stedenbouwkundige aanpak een koerswijziging ten aanzien van de geplande ruimtelijke opzet te herkennen. Collectief groen wordt onder meer omgevormd naar privaat groen, er worden met regelmaat afwijkende verkavelingen geïntroduceerd en er is sprake schaalvergroting.
- Het groene assenkruis is nauwelijks gericht op verblijf en heeft vooral ordenende functie. De recreatieve voorzieningen in het groene assenkruis en de beperkte toegangsmogelijkheden zorgen vaak voor mentale en fysieke barrière.

Overzicht van de wijken in Zuidwest (Invullen en uitbreiden, 2000, p.20)

Hoofdwegenstelsel in Zuidwest (Invullen en uitbreiden, 2000, p.14)

Ruimtelijke hoofdstructuur Zuidwest (Invullen en uitbreiden, 2000, p.17)

Sandenburglaan

Enschedelaan

Pachtersdreef

Meppelweg

Van Alphenlaan

Oudaenstraat

Enschedelaan

Het Oord

Hengelolaan

Pieter Langendijkstraat

Hardenbroekstraat

Rhijnvis Feithlaan

Van Maerlantlaan

De Lannooystraat

Hardenbroekstraat

Enschedelaan

Pieter Langendijkstraat

Enschedelaan

De Dreef

Assumburgweg

Van Maerlantlaan

Ruimtelijke analyse Moerwijk

- Ruime opzet van de wegenstructuur en verkaveling.
- Groen-blauwstructuur in de vorm van lange lanen en langs hoofd- en secundaire wegen.
- De visuele werking van openbare gebouwen – kerken, scholen – wordt bepaald door hun plaatsing in door de infrastructuur bepaalde zichtassen. Dit geldt ook voor hoogbouwvolumes die op kruispunten worden geprojecteerd (bv. Erasmusplein). Bomenpartijen worden ingezet om kruisingen en pleinen te markeren.
- De verkeersassen fungeren als ruggengraat waaraan buurt- en wijkvoorzieningen zijn gesitueerd.
- De wegenstructuur is strak en monotoon, de groenstructuur oogt pastoraal en is afwisselend.
- De bouwmassa vormt zich in het zuidoosten van de wijk grotendeels naar de stedelijke ruimte.
- Voorzichtige introductie van de wijkgedachte, hoofdzakelijk geordend vanuit de schaal van de stad.
- De buurten zijn georganiseerd rond centraal gelegen scholencomplexen en sportparken.
- Er zijn verschillende verkavelingsprincipes herkenbaar: traditionele gesloten bouwblok, open hoven bebouwingsstructuur en strokenbouw. De noordoostzijde van Moerwijk wordt grotendeels gekarakteriseerd door traditionele Berlagiaanse stedenbouw, of een combinatie van een Berlagiaans stratenplan ingevuld met een modernere open hovenstructuur (Dudok), terwijl ten zuiden van de Erasmusweg moderne stedenbouw zich manifesteert in strokenbouw en opengewerkte blokken. Bij de open hovenblokken van Dudok liggen de achterkanten van de woningen steeds aan de binnentuin en de voorkanten aan de straat. Bij het strokenbouwprincipe is de oriëntatie steeds gelijk, en bij voorkeur oost-west, in verband met de bezonning. De voorkanten van de woningen in de ene strook kijken uit op de achterkant van de woningen in de andere strook. Daardoor maakt de groene strook tussen de bouwstroken meer deel uit van het openbare domein.²⁶
- De architectuur in het noordoostelijk deel van de wijk kent een redelijk klassieke opbouw die onder invloed van de duidelijke voorschriften en gevelschema's tot stand kwamen. Onder andere werden blinde zijgevels aan de straten niet toegestaan, erfafscheidingen dienden met gemetselde muurtjes uitgevoerd te worden, trappenhuizen moesten zichtbaar zijn aan de gevel, afscheidingen tussen openbaar plantsoen en privégroen werden gemaakt door middel van lage haagjes. De horizontaliteit van de lange gevels van de portieketageflats worden bij vrijwel alle blokken steeds onderbroken door repeterende afwijkende verticale trappenhuizen.
- De blokken van Dudok zijn bewust alzijdig uitgevoerd in verband met de open bebouwing en de zichtbaarheid van de achterzijden van de blokken. Ten behoeve van optimale bezonning paste Dudok de maten van straat en binnenterrein op elkaar aan. De architect stelde dat "men in een complex van evenwijdige woonstraten de huizenrijen in het algemeen even ver van elkander zal moeten plaatsen om aan beide zijden de beste bezonningskansen te verkrijgen. Men komt dan tot toepassing van voortuinen in de woonstraten, zoodanig dat de breedte van de woonstraat + 2 voortuinen even groot is als de afstand van twee achtergevelrooilijnen in de aangrenzende bouwblokken."²⁷
- De openingen bij de kop van de 'Dudokblokken' waren bedoeld ter beluchting van het binnenterrein. Het openwerken van de koppen maakte de inrichting van gemeenschappelijke groene binnenhoven mogelijk die vanaf de straat ervaarbaar waren.
- Overgang tussen privé en openbaar wordt begeleid door een groene bufferzone aan de straatzijdes.

Bebouwing aan de Van Alphenlaan. Verticale en terugliggende trappenhuizen zorgen voor onderbreking van de langgerekte gevel. De overgang van het bouwblok naar de straat wordt daarnaast begeleid met een groene bufferzone.

Bomenpartij markeert de kruising van de Rhijnvis Feithlaan met de Van Alphenlaan

26] F. Ottenhof (red.), *Goedkope arbeiderswoningen. Afbeeldingen van 28 projecten, ingezonden op de door de gemeente Amsterdam gehouden prijsvraag*, Rotterdam 1936 [herdruk Amsterdam, 1981], 12

27] Theo van de Beek en Hans van der Heijden, W M Dudok en het Haagse stadsbeeld, in: *OASE* 16, 1987, p. 40.

Huidige situatie Morgenstond

Ruimtelijke analyse Morgenstond

- Groen-blauwstructuur in de vorm van lange lanen en singels langs hoofd- en secundaire wegen.
- Hoofdwegenstructuur vormt continuering van bestaande stedelijke wegenstructuur.
- Verdere doorvoering van de nieuwe moderne stedenbouw, bestaande uit uniforme ordening van bouwblokken ten aanzien van gemeenschappelijk groen, geen ruimte meer voor individuele tuinen. Herhaling van Dudokiaanse uniforme langgerekte blokeenheden met kop van de bebouwing aan dwarsstraten en strokenbouw.
- De Leyweg en het Almeloplein fungeerden als belangrijke stedelijke brandpunten.
- De visuele werking van openbare gebouwen – kerken, scholen – wordt bepaald door hun plaatsing in door de infrastructuur bepaalde zichtassen. Dit geldt ook voor hoogbouwvolumes die op kruispunten werd geprojecteerd. Bomenpartijen werden ingezet om kruisingen en pleinen te markeren.
- Wijkgedachte als ordenend principe maar nog grotendeels ontworpen vanuit de schaal van de stad.
- Zachte overgang tussen stad en landschap met nadrukkelijk ontwerp van de stadsranden, vormgegeven door middel van strokenbouw.
- Beperkte diversiteit in ruimtelijke composities van de bouwvolumes.
- Overwegend portiekflats in gelijke bouwhoogte (4 lagen maximale bouwhoogte zonder lift) met afgesloten trappenhuizen en berging in onderbouw. Bij de portiekwoningen zijn de plinten aan de straatzijde doorgaans vrij gesloten; aan die zijde bevinden zich meestal bergingen op de begane grond. Aan de tuinzijde zijn de blokken meer open; daar bevinden zich de leefvertrekken.
- Introductie van galerijflats en hoogbouw.
- De bouwblokken zijn doorgaans alzijdig ontworpen, in verband met de open bebouwing en de zichtbaarheid van de achterzijden van de blokken. Vanwege de zichtbaarheid van de achterkanten kreeg elke woning vaak een eigen was- en droogruimte alsook een balkon of een loggia bij de woonkamer, en daarnaast een balkon voor verschillende huishoudelijke werkzaamheden (zoals het opbergen van afval).
- Bij de bouwblokken wordt de overgang tussen privé en openbaar begeleid met een groene bufferzone aan de straatzijdes.
- Grootschalige intrede van efficiënte bouwmethododes, herhaling en systeembouw (Rottinghuis, RBM, MUWI). Om het tekort aan woningen in te lopen stimuleerde de overheid de ontwikkeling van efficiënte woningbouwmethododes (normalisatie, standaardisatie en nieuwe productiewijzen. De aandacht kwam steeds meer te liggen op rationalisatie van de woningbouw, met de bedoeling veel, snel en goedkoop te bouwen. Dit kon worden bereikt door het doorvoeren van normalisatie en standaardisatie in maatvoering, plattegronden en bouwelementen. De belangrijkste redenen om te zoeken naar efficiënte en alternatieve bouwmethododes en -materialen waren een tekort aan geschoolde arbeidskrachten en een tekort aan bouwmaterialen. De eerste systemen stonden nog vrij dicht bij de traditionele bouw en bestonden over het algemeen uit gestapelde betonblokken, van een groter formaat dan baksteen.
- Experimenten met Duplex en het splitsen van woningen om op korte termijn meer woningen op te kunnen leveren.
- De architectuur is ondanks de toegepaste bouwsystemen divers en met oog voor detail. De horizontaliteit van de lange gevelwanden van de portieketageflats worden bij vrijwel alle blokken steeds onderbroken door repeterende verticale trappenhuizen in afwijkende vormgeving.

De overgang van het bouwblok naar de straat wordt begeleid met een groene bufferzone

Typische 'Dudok' blokken aan de Cannenburghstraat, op de grens van Morgenstond

Portiekflat aan de Enschedelaan. Terugliggende, transparante trappenhuizen met luifels zorgen voor ritmiek en plastiek in de continue gevelwand

Huidige situatie Bouwlust/Berestein en Vrederust

Ruimtelijke analyse Bouwlust-Berestein en Vrederust

- Autonome ligging ten opzichte van de stad door de brede buffergroenstrook van het assenkruis en het noordelijk gelegen bedrijventerrein. In tegenstelling tot Morgenstond en Moerwijk is Bouwlust-Berestein en Vrederust slechts met één hoofdverkeersverbinding (Dedemsvaartweg) verbonden met de westelijke wijken van Den Haag.
- De open hovenstructuur wordt verlaten voor een open verkaveling van stroken en haken op een tapijt van groen.
- Het stadsbeeld wordt niet meer beheerst door straten met op zichtassen de positionering van openbare gebouwen als kerken en scholen. De stedelijke ruimte raakt onbepaald. De wijken zijn eerder op te vatten als groene velden met daarin op harmonieuze wijze gerangschikte objecten.
- Pleinen hebben niet langer een dominante rol. Het groen heeft deze rol overgenomen. Het doorgeschakelde groen is gelijkwaardig geworden aan de bebouwing in stedenbouwkundig/ruimtelijk opzicht.
- Ontworpen vanuit de schaal van de wijk in plaats van op de schaal van de stad.
- Variatie in bouwhoogtes van de volumes en zichtlijnen binnen een stempel.
- Introductie van de wijkgedachte, als ruimtelijk en sociaalmaatschappelijk principe.
- Combinatie van woningtypologieën voor verschillende doelgroepen verenigd binnen één stempel. De bebouwing is in tegenstelling tot Morgenstond en Moerwijk meer gericht op grote gezinnen met hoger aanbod vijfkamerwoningen en eengezinswoningen.
- Bouwblokken manifesteren zich in repeteerbare eenheden met bijzondere verkavelingen aan stadsranden.
- Geen sprake meer van langgerekte continue gevelwanden. De blokken hebben nog wel een horizontale ordening. Zorgvuldig geordende puien, balkons en trappenhuisen zorgen voor dynamiek en variatie.
- In de wijken nemen voorzieningen, conform de wijkgedachte, een belangrijke plaats in. Scholen, gymnastieklokalen, wijkgebouwen en kerken werden als alzijdige volumes op grote groenstroken geprojecteerd binnen of aan de randen van de buurten.
- Vrederust-west vormt de laatste buurt van de stadsuitbreiding Zuidwest. Hier vindt een vervolmaking van bovengenoemde principes plaats.

Korte, in hoogte variërende blokken op een tapijt van groen

Voorbeeld van gestapelde bouw in Bouwlust, waarbij plint, puien, trappenhuis en balkons zorgen voor dynamiek in de gevel

Portiekflat in Vrederust-west. Terugliggende, transparante trappenhuisen met luifels zorgen voor ritmiek en plastic in de continue gevelwand

Kinderspeelplaats
verboden voor honden
verboden te voetballen

Waardenstellende inventarisatie

Introductie

In dit deel van het rapport volgt een beoordeling van de afzonderlijke gebouwen en structuren in Den Haag Zuidwest. Het doel van deze inventarisatie is het beschikken over een praktisch en geactualiseerd document waarin de afzonderlijke gebouwen in Den Haag Zuidwest zijn geïnventariseerd en voorzien van een beknopte waardenstelling ten aanzien van hun 'monumentaleiteit' of mate van 'bijzonderheid'. Het document vormt zo een inhoudelijke maar hanteerbare onderligger voor toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen in het gebied en geeft de gemeente Den Haag handvatten bij de omgang van de objecten.

Methode

Deze reeks van gebouwen is beoordeeld op basis van beperkt literatuuronderzoek en op basis van inspectie ter plekke. De objecten zijn vervolgens beoordeeld vanuit hun architectonische, stedenbouwkundige en cultuurhistorische bijzonderheid, gaafheid en zeldzaamheid.²⁸ Alle gebouwen zijn per wijk opgenomen in een overzichtswaarderingskaart en alle voorzien van een kleurcodering en een nummer of een letter die verwijst naar de bijbehorende beschrijving.²⁹ Deze kleurcodering bepaalt de mate van 'bijzonderheid'. Niet al deze objecten zijn van een even grote waarde in architectuurhistorisch opzicht. De scope is breed, van enkele iconische, rijksmonumentale gebouwen zoals de Rooms-katholieke Technische School St. Paulus, tot en met portiekflats zonder enige formele status, maar met een zekere cultuurhistorische of nostalgische waarde.

De 'bijzondere' gebouwen zijn vervolgens beknopt beschreven en geïllustreerd binnen de context van hun positie in Zuidwest. Dit geldt alleen voor de objecten die over een zekere mate van bijzonderheid beschikken. Indifferente gebouwen hebben geen kleur gekregen in de overzichtskaart. Naast objecten zijn ook bijzondere ensembles, compositorische gehelen en structuren gewaardeerd.

Het gaat hier om een eerste inventarisatie waarbij de gebouwen op hoofdlijnen zijn onderzocht en op basis daarvan gewaardeerd. Wij raden aan om, op het moment dat dit aan de orde is, per individueel object nader onderzoek te doen in de vorm van een uitgebreidere, cultuur- en bouwhistorische verkenning.

Categorieën

In de waarderingskaart onderscheiden we de volgende categorieën:

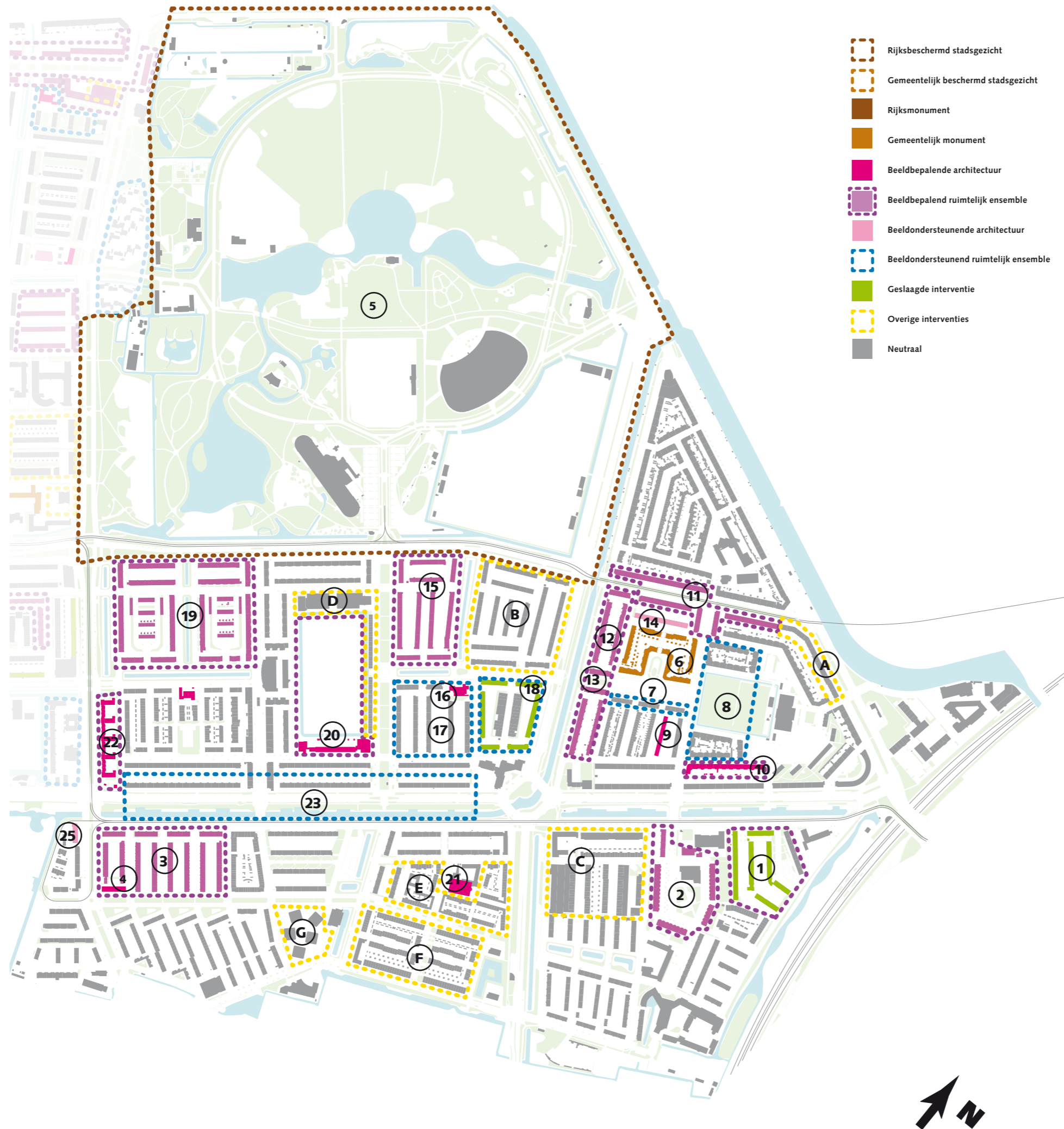
- **Rijksmonumenten.** Deze gebouwen vertegenwoordigen de hoogste monumentwaarde. De objecten zijn onderdeel van het originele ontwerp, in goede staat bewaard gebleven en van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van het gebied waarin zij zijn gesitueerd en door hun bijzondere architectuur van landelijk belang of bijzonder binnen het gehele oeuvre van de architect. Dit betekent dat er vanzelfsprekend naar gestreefd moet worden het onderdeel of ensemble intact te houden en zoveel mogelijk te beschermen.
- **Gemeentelijke monumenten.** Deze gemeentelijke monumenten zijn van hoge, lokale monumentwaarde. Elementen met deze kleur zijn onderdeel van het originele ontwerp en van belang voor de structuur en/of de betekenis van het gebouw of gebied. Ook voor deze gebouwen geldt uiteraard dat ze zoveel mogelijk intact dienen te worden gehouden.
- **Rijksbeschermd stadsgezicht.** Rijksbeschermd stadsgezichten zijn van hoge, nationale waarde en betreffen een afgebakend gaaf gebied, inclusief alle bebouwing, de ruimtelijke structuur, water, groen en straten. Voor beschermd stadsgezichten geldt dat alle ruimtelijke structuren en objecten zo goed mogelijk intact gehouden dienen te worden.
- **Gemeentelijk beschermd stadsgezicht.** Beschermd stadsgezichten zijn van hoge, lokale waarde en betreffen een afgebakend gaaf gebied, inclusief alle bebouwing, de ruimtelijke structuur, water, groen en straten. Voor beschermd stadsgezichten geldt dat alle ruimtelijke structuren en objecten zo goed mogelijk intact gehouden dienen te worden.
- **Beeldbepalende architectuur.** Dit zijn gave gebouwen die geen formele monumentenstatus hebben maar door hun vorm, volume, of architectonische verschijning wel kenmerkend zijn voor het aanzien van Zuidwest. Bij deze gebouwen vormt behoud het uitgangspunt.
- **Beeldondersteunende architectuur.** Deze gebouwen zijn weliswaar minder gaaf in hun verschijning, bijvoorbeeld als gevolg van verbouwingen en andere aanpassingen, maar wel kenmerkend voor het gebied. De gebouwen beschikken over voldoende kwaliteit om te bewaren.
- **Beeldbepalende ruimtelijke ensembles.** Structuren en ensembles die een zekere waarde of kwaliteit vertegenwoordigen voor Zuidwest. Het gaat hierbij om delen van de stedelijke structuur, het landschap, wegprofielen, open ruimtes, compositorische architectonische gehelen of juist korreltypes die essentieel zijn voor de kwaliteit van Zuidwest. De gemarkeerde onderdelen/structuren zijn beeldbepalend en bij de omgang ermee geldt behoud, bescherming en versterking het uitgangspunt.
- **Beeldondersteunende ruimtelijke ensembles.** Structuren en ensembles die een zekere waarde of kwaliteit vertegenwoordigen voor Zuidwest maar minder gaaf zijn in hun verschijning door bijvoorbeeld verbouwingen en andere aanpassingen maar desondanks kenmerkend zijn voor het gebied. Het gaat hierbij om delen van de stedelijke structuur, het landschap, wegprofielen, open ruimtes, compositorische architectonische gehelen of juist korreltypes die essentieel zijn voor de kwaliteit van Zuidwest. De gemarkeerde onderdelen/structuren zijn beeldondersteunend en beschikken over voldoende kwaliteit om te bewaren.
- **Geslaagde interventies.** Gebouwenrenovaties, nieuwbouw of andersoortige ruimtelijke ingrepen die met respect voor de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur of het architectonische concept zijn gedaan en daarmee voorbeeldstellend zijn.
- **Overige interventies.** Deze ruimtelijke ingrepen wijken af van de oorspronkelijke ruimtelijke opzet of oorspronkelijke uitstraling van Den Haag Zuidwest (variërend van renovatie tot ruimtelijke verkaveling) en hebben daarmee op meer of mindere wijze een fragmenterende of visueel verstorende werking op de ruimtelijke kwaliteit van het stadsdeel.

28] Voor dit onderzoek zijn alleen de exterieurs van de gebouwen onderzocht.

29] Per beschreven object is gekozen voor één type afbeelding (ofwel een historische ofwel een recente foto) die het meest illustratief is voor het verhaal.

Erasmusweg, gezien van de Loevesteinlaan naar het Erasmusplein, 1964 (Haags Gemeentearchief)

Moerwijk

- 1. Woningbouw Schoonhetenstraat 1-111, 2-140, Rechterenstraat 3-127, 2-100, Erasmusweg 10-62
- 2. Woningbouw en winkels Heeswijkplein
- 3. Woningbouw Erasmusweg-Rhijnauwenlaan-Cannenburgaan- Loevesteinlaan
- 4. Woningbouw Cannenburglaan-Loevestein-Harderbroekstraat
- 5. Zuiderpark
- 6. Woningbouw Esmoreitplein 1 t/m 68, Van Maerlantlaan 1 t/m 71, Minstrelstraat 50 t/m 82, Rederijkerstraat 202 t/m 244, Anna Bijnslaan 51 t/m 105
- 7. Woningbouw Van Maerlantlaan
- 8. Woningbouw Rederijkerstraat-Brinckeringstraat-Anna Bijnslaan, Hendrik Mandestraat- Van ruysbroekstraat-Anna Bijnslaan
- 9. Woningbouw Starterstraat 6-56
- 10. Woningbouw Van Ruysbroekstraat-Anna Bijnslaan
- 11. Woningbouw Melis Stokelaan 72-268- Anna Bijnslaan 2-41
- 12. Woningbouw Minstrelstraat
- 13. Woningbouw Moerweg 414-690, Melis Stokelaan 272-310, Van Maerlantlaan 73-113, Van Ruysbroekstraat 270-416
- 14. Woningbouw Rederijkerstraat
- 15. Woningbouw Tesselschadelaan-Jan Luykenlaan-Aagje Dekenlaan-Melis Stokelaan
- 16. Marcuskerk Jan Luykenlaan 92
- 17. Woningbouw Johan Blasiusstraat-Jan Luykenlaan-Moerweg-Pieter Langedijkstraat
- 18. Woningbouw Melis Stokelaan-Moerweg-Jan Luykenlaan-Tesselschadelaan
- 19. Woningbouw Melis Stokelaan- Betje Wolfstraat-Rhijnvis Feithlaan- De Lannooystraat
- 20. Schoolgebouw Pieter Langedijkstraat 85
- 21. Voormalige R.K. kerk O.L.V. van het Allerheiligst Sacrament Grovestinstraat 40
- 22. Woningbouw Loevesteinlaan
- 23. Woningbouw Erasmusweg 501-1159
- 24. Nebokerk Rhijnvis Feithlaan 114
- 25. Flatgebouw Loevesteinlaan/Erasmusweg

- A. Troelstrakade-Melis Stokeweg
- B. Buurt Melis Stokelaan-Moerweg- Jan Luykenlaan-Tesselschadelaan
- C. Erasmusweg-Zijpendakstraat- Ulenpasstraat-Midachtenweg
- D. Bebouwing Roemer Visscherstraat – Aagje Dekenlaan
- E. Buurt Grovestintstraat-Raaphorstlaan
- F. Buurt Raaphorstlaan- Guntersteinweg
- G. Urban Villa's Westhovenplein.

Luchtfoto met op de voorgrond de Loevesteinlaan, op de achtergrond de Moerweg, aan de linkzijde de Melis Stokelaan (langs het Zuiderpark) en rechts de Erasmusweg, ca. 1956 (Haags Gemeentearchief, Fotobureau Roel Dijkstra)

Luchtfoto met op de voorgrond de Strijkade, rechts de Guntersteinweg en Lichtenbergweg. De brede weg van middenboven naar linksonder is de Erasmusweg, 1956 (Haags Gemeentearchief, Fotobureau Roel Dijkstra)

(Galema, Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965, 2013, p.45)

1. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble / Geslaagde interventie

Schoonhetenstraat 1-111, 2-140, Rechterenstraat 3-127, 2-100, Erasmusweg 10-62

J.A. Lucas - 1949-1950

Ensemble bestaande uit zeven gelijkende portiekflats met afwisselend drie-vier bouwlagen, in ongelijke verkaveling geordend door het driehoekige stedelijke kavel. De blokken zijn architectonisch bijzonder vanwege de overstekende daken, het ambachtelijke metselwerk, zorgvuldig vormgegeven koppen en trappenhuisen en innovatieve plattegrond met transparante glaswand.³⁰

Waardering

- Architectonisch: Zorgvuldig ontworpen met overstekken, bijzondere vensters, decoratieve klampsteen voor plastic, ritmiek middels trappenhuis. Ook het interieur met transparante glaswand was bijzonder. Eén van de appartementen aan de Erasmusweg was ingericht als modelwoning voor nieuwe architectuur van de toekomst. Op één na zijn de blokken recentelijk gerenoveerd volgens het oorspronkelijke ontwerp, waarmee het ensemble in de huidige situatie met de gehandhaafde footprint op goede wijze bijdraagt aan de historische ruimtelijke opzet van Moerwijk. Met de renovatie zijn helaas wel een aantal beeldbepalende karakteristieken verloren gegaan zoals de entreepartijen van de portieken en de plasticiteit van de gevel. Ook de gekozen kleurstelling wijkt sterk af van het oorspronkelijke kleurenschema en is daarmee verstorend.
- Stedenbouwkundig: Het project is in samenhang met de gemeenschappelijke buitenruimte ontworpen en daarmee waardevol.

- Cultuurhistorisch: Het betreft een van de eerste naoorlogse woningbouwprojecten in Moerwijk. Daarnaast is het project bijzonder vanwege de integratie van atelierwoningen, deze bevinden zich op de scharnierpunten van twee stroken in een eenlaags volume.

30] Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p.45-46.

Heeswijkplein, 1957 (Haags Gemeentearchief)

2. Woningbouw en winkels Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Heeswijkplein

F. Ottenhof - 1953-1954

Vijf stroken met portiekflats met verschillende lengtes geordend rondom een wijkplein, oorspronkelijk voorzien van dubbele bomenrijen, vitrines en bijzonder expressief vormgegeven kiosk. De flats bestaan uit drie woonlagen boven op een winkelplint. De vijver werd verbijzonderd met een waterspuwend beeldhouwwerk G.H. van Remmen. De Nederlands Hervormde Kerk vormde de afsluiting van het plein aan de Erasmusweg. Rond 2008 is het plein verdicht met een woontoren in combinatie met een laagbouwvolume ten behoeve van een winkelcentrum.³¹

Waardering:

- Architectonisch: De blokken zijn gedurende de stadsvernieuwing aangepakt, de gevels zijn onder meer gestuct en de kozijnen vervangen en zijn daarmee niet meer gaaf.
- Stedenbouwkundig: Ondanks verdichting is logica van het plein nog afleesbaar en van waarde. De bomenrij is bovendien nog volledig intact, volgroeid en daarmee van waarde.
- Cultuurhistorisch: Het Heeswijkplein vormde destijds het jongste en modernste winkelcentrum van Den Haag.

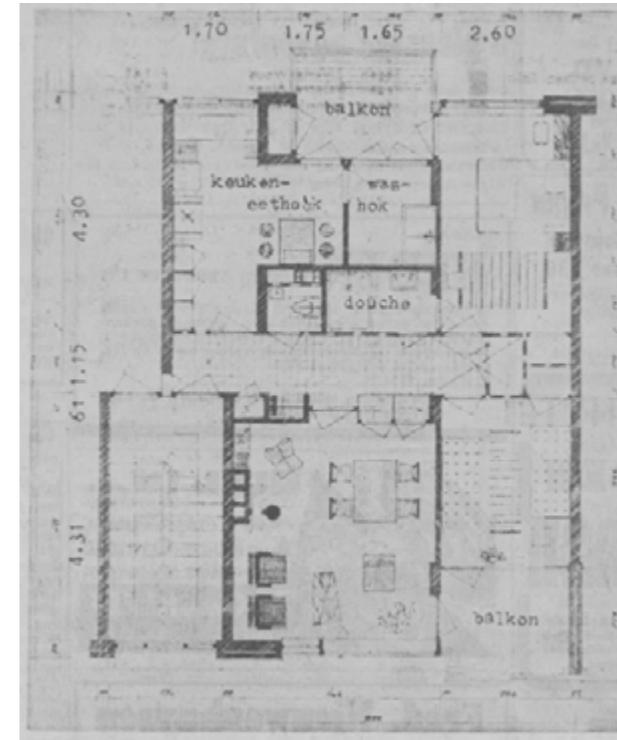

Heeswijkplein, gemeentewoningen (architect F. Ottenhof; beeldje van G.H. van Remmen), 1954 (Haags Gemeentearchief)

³¹] Heeswijkplein groeit snel tot gezellig winkelcentrum, in: *Het Vaderland*, 23 januari 1954, p.1 (MAQUETTE FOTO)

Sandenburgstraat (GoogleMaps)

(Het Vaderland, 30 juli 1955, p.7)

Cannenburglaan-Harderbroekstraat

3. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Erasmusweg-Rhijnauwenstraat-Cannenburglaan-Loevesteinlaan

Architect en bouwjaar onbekend

Vier vrijwel identieke stempels met portiekflats, in kenmerkende Dudok-verkaveling bestaande uit twee langgerekte drielaagse stroken en een kort vierlaags kopblok aan de Erasmusweg. De stroken omsluiten steeds een semipublieke buitenruimte.

Waardering:

- Architectonisch: Zorgvuldig ontworpen met bijzondere nadruk op de trappenhuizen, die zorgen voor ritmiek in het gevelbeeld.
- Stedenbouwkundig: Het ruimtelijk ensemble is nog gaaf, inclusief de binnentuinen en omzomende groenstroken aan de straatzijde. De tussenliggende straten worden steeds gemarkeerd door een volgroeide bomenpartij.

4. Woningbouw

Beeldbepalende architectuur

Cannenburglaan-Loevestein-Harderbroekstraat

F. Ottenhof - Ca. 1955

Portiekflat die de kopbebouwing vormt van een groter ruimtelijk ensemble. Het blok bestaat uit vier bouwlagen met in totaal 24 'proefwoningen'. Architect Ottenhof experimenteerde in dit blok met woningtypologie, de gestapelde eengezinswoning voorzien van woon- en werkbalkon diende als alternatief voor de reguliere 'woninglaatzjes' in gestapelde bouw. De centrale trappenhuizen positioneerde hij aan de binnenhof in plaats van aan de hoofdstraat.³²

Waardering:

- Architectonisch: De gevel is zorgvuldig ontworpen met een moderne, zakelijke uitstraling, zonder decoratieve opsmuk.
- Cultuurhistorisch: Vanwege de typologische innovatie met betrekking tot de woonplattegrond.

32] '24 proefwoningen aan de Cannenburglaan', in: *Het Vaderland*, 30 juli 1955, p.7.

5. Zuiderpark³³

Rijksbeschermd stadsgezicht

Pieter Westbroek, 1936

Het eerste volkspark van Nederland, ontworpen door directeur van de Gemeentelijke Plantsoenendienst Pieter Westbroek en geopend in 1936. Het park is ingericht met het modernistische idee dat natuurbeleving bijzondere opvoedkundige waarden voor de arbeidersklasse bezat en kreeg daardoor verschillende educatieve en sportieve voorzieningen. Ook werd de zeventiende-eeuwse eendenkooi opgenomen in de parkinrichting.

Waardering:

- Architectonisch: Vroeg voorbeeld van een volkspark met landschappelijke inrichting met verschillende vijvers, speelweiden en educatieve en sportieve voorzieningen.
- Stedenbouwkundig: Belangrijk schakelstuk tussen verschillende wijken en als stadspark voor geheel Den Haag aangelegd.
- Cultuurhistorisch: Ontwerp gestoeld op de modernistische overtuiging dat natuurbeleving opvoedkundige waarden heeft voor de arbeidersklasse.

1988 (Haags Gemeentearchief, De Ziph)

33] <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/beschermde-stadsgezichten/zuiderpark>

(monumentenzorgdenhaag.nl, D. Valentijn)

6. Woningbouw Gemeentelijk monument

Esmoreitplein 1 t/m 68, Van Maerlantlaan 1 t/m 71, Minstrelstraat 50 t/m 82, Rederijkerstraat 202 t/m 244, Anna Bijnslaan 51 t/m 105
L. Cusell en J.N. Munnik - 1935

Woningbouwproject dat in opdracht van Patrimonium Woningstichting werd ontworpen. Het project omvatte in totaal 171 woningen, die waren onderverdeeld in 36 eengezinshuizen, 43 benedenwoningen, 45 eerste etagewoningen, 45 tweede etagewoningen en twee bovenwoningen zorgvuldig geordend in een open hofstructuur. De woningblokken zijn in een U-vorm rond een middenplein gearrangeerd waar in de kop een doorgang naar de achterliggende straat met een poortgebouw wordt gemarkeerd (ook aan de achterliggende straat is een dergelijk poortgebouw). De baksteenarchitectuur van zowel de woningen als de poortgebouwen is voorzien van bijzonder siermetselwerk. Bijzondere aandacht is besteed aan de detaillering van de poortgebouwen. ³⁴

Waardering:

- Architectonisch: Verzorgde architectuur in gave staat.
- Stedenbouwkundig: Het project is van stedenbouwkundige waarde vanwege de ruimtelijke opbouw in een open hofvorm.
- Cultuurhistorisch: De bebouwing is van cultuurhistorische waarde als goed bewaard gebleven voorbeeld van sociale woningbouw uit het Interbellum. Tevens bezit het zeldzaamheidswaarde als een van de laatst overgebleven Haagse voorbeelden van sociale woningbouw in een hofvorm.

Van Maerlantlaan, woningen van 'De Goede Woning', architect W. Verschoor, gezien van de Minstrelstraat richting Starterstraat, 1949 (Haags Gemeentearchief)

7. Woningbouw Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Van Maerlantlaan
W. Verschoor - Bouwjaar onbekend

Drie drielaagse portiekflats die de kopbebouwing vormen van een typische Dudokverkeveling, bestaande uit twee lange evenwijdige stroken en een kort kopblok, met daartussen een gemeenschappelijke groenvoorziening.

Waardering:

- Architectonisch: zorgvuldig ontworpen met een verticale geleding en transparant trappenhuis. Ook is er sprake van een royale ommuurde groenstrook aan de voorgevel die de overgang tussen openbaar en privé markeert. De architectuur is niet langer gaaf en heeft daarmee aan waarde ingeboet maar als compositorische eenheid heeft het een positieve waarde.

34] Redengevende beschrijving: <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/esmoreitplein-1-tm-68-van-maerlantlaan-1-tm-71-minstrelstraat-50-tm-82-rederijkerstraat>.

(GoogleMaps)

8. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Rederijkerstraat-Brinckeringsstraat-Anna Bijnslaan en

Hendrik Mandestraat- Van Ruysbroekstraat-Anna Bijnslaan

Architect en bouwjaar onbekend

Twee vrijwel identieke bouwblokjes met u-vormige verkaveling aan weerszijden van een weidse open groenstructuur met wijkspportvoorzieningen. De ruimtelijke verkaveling komt voort uit het vooroorlogse structuurplan dat H.P. Berlage opstelde voor Moerwijk. De open groenstructuur vormde het wijkcentrum waarom de bebouwing werd geordend.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Het stedenbouwkundige ensemble is nog volledig intact en daarmee van waarde.

Starterstraat 4-58, gezien van de Van Ruysbroekstraat naar de Van Maerlantlaan, 1984 (Haags Gemeentearchief)

9. Woningbouw

Beeldondersteunende architectuur

Starterstraat 6-56

Architect en bouwjaar onbekend

Bijzondere typologie van een portiekflat van twee bouwlagen onder een kap. Per portiek werden twee bovenwoningen ontsloten. De open trappenhuizen worden gemarkeerd met een betonnen decoratief element met zes open cirkels. De voortuinen zijn afgezoomd met een lage haag.

Waardering:

- Architectonisch: De woningen zijn opvallend vanwege het decoratieve betonelement boven de portiek en de gestileerde trapreling.

Van Ruysbroekstraat hoek Anna Bijnslaan, 1949 (Haags Gemeentearchief)

10. Woningbouw Beeldbepalende architectuur

Van Ruysbroekstraat-Anna Bijnslaan
Architect en bouwjaar onbekend

Portiekflat uitgevoerd in traditionele baksteenarchitectuur. Het gebouw is opvallend vanwege de plastische en zware bakstenen gevelarchitectuur, onder meer verkregen door de diepe negge, afgeronde hoekoplossingen en de rondbogen bij de portieken.

Waardering:

- Architectonisch: Bijzondere en hoogwaardige vormgeving die ondanks de vervanging van de kozijnen ten tijde van de stadsvernieuwing nog steeds standhoudt.

(Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, 2013, p.44)

11. Woningbouw Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Melis Stokelaan 72-268- Anna Bijnslaan 2-41
F.A.W. Van der Togt - 1949-1950

Dit project bestaat uit 192 woningwoningen die in opdracht van Verbetering Zij Ons Streven zijn gebouwd en is gesitueerd in het oudste deel van Moerwijk. Het bevindt zich op het snijvlak van de traditionele stedenbouw waarbij men nog uitging van gesloten bouwblokken met lange gevelwanden naar een moderne vorm van strokenstedenbouw. Het project is opgezet in vijf afzonderlijke delen, in drie langwerpige blokken van drie lagen aan beide zijden van de Melis Stokelaan en twee korte blokjes op Anna Bijnslaan. In ruimtelijke opzet is het woningbouwproject modern te noemen maar in architectonisch opzicht maakt de architect gebruik van de meer traditionele vormtaal. Onder meer zichtbaar aan de raamomlijstingen, de ronde vensters, het siermetselwerk en smeedijzer en de toepassing van sluitstenen met reliëf (van P. Biesiot).³⁵

Waardering:

- Architectonisch: De expressieve architectuur is van hoge kwaliteit met veel aandacht voor detail.
- Stedenbouwkundig en cultuurhistorisch: Het project is van belang als voorbeeld van de overgang tussen de traditionele stedenbouw met gesloten bouwblok naar de strakke strokenverkeveling die door W. Dudok werd geïntroduceerd in Zuidwest.

35] Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 44.

Minstrelstraat 93 t/m 119, 1950 (Haags Gemeentearchief)

12. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Minstrelstraat

Architect en bouwjaar onbekend

Langs de westzijde van de Minstrelstraat bevindt zich verzorgd woningbouwproject, opgedeeld in twee afzonderlijke delen. Het woningbouwproject verenigt twee woningtypologieën, de eengezinswoning en de portiekflat. De eengezinswoningen worden aan de koppen van de stroken afgewisseld door tweelaagse portiekwoningen. De portiek ontsluit steeds vier woningen. Het project valt op vanwege de getrapte opbouw van het blok en de opengewerkte sierbetontoepassing bij de portieken.

Waardering:

- Architectonisch: Het project is bijzonder zorgvuldig ontworpen met veel aandacht voor detail en nog in gave staat. Het project is bovendien interessant vanwege de combinatie eengezinswoning en portiekwoningen in een blok.
- Stedenbouwkundig: In combinatie met de woningen aan de Moerweg 414-690 en verder (nr13) vormt het een gaaf architectonisch en ruimtelijk ensemble.

Van Maerlantlaan, gezien van de Moerweg, 1950 (Haags Gemeentearchief)

13. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Moerweg 414-690, Melis Stokelaan 272-310, Van Maerlantlaan 73-113

Van Ruysbroekstraat 270-416

G. Albers en J.A. Hoogeveen - 1949

Woningbouwproject dat in opdracht van de Algemene Woningbouw Vereniging werd gebouwd en opgedeeld is in vijf lange en korte stroken in Moerwijk. Het betreft portiekwoningen, de korte blokjes zijn drie lagen hoog onder een kap, de lange blokken zijn opgebouwd uit vier lagen onder een plat dak. Met name de rijk gedecoreerde trappenhuisen vallen op, deze zijn transparant uitgevoerd en verbijzonderd met kunststenen luifels voorzien van gebeeldhouwde diersculpturen (Johan Altorf).³⁶

Waardering:

- Architectonisch: Zeer zorgvuldig ontworpen, onder meer bij de entreepartijen in combinatie met de afgeronde metselwerk muurtjes die de groene bufferzone aan de gevels omzomen..
- Stedenbouwkundig: De verschillende blokken vormen als geheel een bijzondere en gave compositorische eenheid.

36] Wijnand Galema, *Goede sier gemaakt. Monumentale kunst in Den Haag Zuidwest 1945-1970*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2008-1, p. 106.

Rederijkerstraat 287-279, 1953 (Haags Gemeentearchief)

14. Woningbouw
Beeldondersteunende architectuur

Rederijkerstraat 223-292

Architect en bouwjaar onbekend

Tweelaagse strook onder een licht geknikte kap met portiekwoningen. De strook is voorzien van verbijzonderde portieken met een open portiek en een centraal gepositioneerde trappartij. De portiek wordt gemarkeerd met geometrische figuur en gestileerde trapleuning.

Waardering:

- Architectonisch: De zorgvuldig ontworpen open portieken met overstek gecombineerd met geometrische ornament zorgen voor architectonische expressie. Het exterieur is niet geheel gaaf gebleven door de vervanging van de kozijnen.

Tesselschadelaan, 1952 (Haags Gemeentearchief)

15. Woningbouw
Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Tesselschadelaan-Jan Luykenlaan-Aagje Dekenlaan-Melis Stokelaan

Architect en bouwjaar onbekend

Het betreft hier een stedenbouwkundige en architectonische eenheid die in samenhang met singelstructuur is ontworpen. Het project is opgebouwd uit twee bebouwde delen die worden gescheiden door de Roemer Visscherstraat. Het deel ten zuiden van de Roemer Visscherstraat omvat vier evenwijdige stroken met korte kopstroken in een symmetrisch opzet en omsluiten twee groene binnenruimtes. Het noordelijke deel bestaat vier korte stroken die gezamenlijk eveneens een collectieve binnenruimte omvatten. De blokken zijn in architectonisch opzicht eender, de transparante trappenhuisen die als verticale erkers zijn vormgegeven zorgen voor ritmiek en afwisseling in de lange gevels.

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur is verzorgd, mede door de trappenhuisen met de glazen erkers, maar niet geheel gaaf door de vervanging van de kozijnen.
- Stedenbouwkundig: In stedenbouwkundig opzicht is er sprake van een gave compositorische eenheid die versterkt wordt door het intacte groen van de binnentuinen en de singel. De later toegevoegde hekwerken die de binnentuinen her en der afsluiten verstoren het open groene karakter enigszins.

Ansostraat, achterzijde, 1951 (Haags Gemeentearchief, Jaap Heemskerck)

16. Marcuskerk³⁷

Beeldbepalende architectuur

Jan Luykenlaan 92

J.F. Berghoef en H. Klarenbeek - 1960-1962

De Marcuskerk maakt deel uit van een samenhangend stedenbouwkundig ensemble dat bestaat uit een langgerekte U structuur die driemaal herhaald wordt. De kerk is typologisch opvallend, de voorgevel wordt aan één kant ingesloten door een kosterwoning en aan de andere kant door een uitgebouwd trappenhuis. Daarnaast springen de geglazuurd baksteenkunstwerken van J. Goeting in het oog.

Waardering:

- Architectonisch: De kerk is in typologisch opzicht bijzonder opvallend.
- Stedenbouwkundig: De kerk maakt deel uit van een zorgvuldig gecomponeerde stedenbouwkundige eenheid die volgens de wijkgedachte is opgezet (zie ook nr. 17).

17. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Jan Luykenlaan- Joan Blasiusstraat- Pieter Langedijkstraat-Aagje Dekenlaan

Architect en bouwjaar onbekend

Zorgvuldig gecomponeerde buurt die bestaat uit drie blokken met twee lange evenwijdig aan elkaar gelegen stroken met op de kop een kort blok en eenmaal een kerk (Marcuskerk). De blokken omvatten royale groene binnenterreinen. De buurt (inclusief het groen) is in stedenbouwkundig opzicht nog volledig gaaf maar de van oorsprong kwaliteitsvolle architectuur is verloren gegaan door een te oplossingsgerichte renovatie.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: In stedenbouwkundig opzicht vormt het buurtje een samenhangend ensemble en is als ruimtelijke structuur (inclusief groen) nog intact en daarmee van waarde.
- Architectonisch: De architectuur van de portiekflats is gedurende de stadsvernieuwingsperiode voorzien van een isolerende stuclaag en de kozijnen zijn vervangen door kunststoffen exemplaren waarmee de oorspronkelijke architectonische kwaliteit verloren is gegaan.

37] https://reliwiki.nl/index.php/s-Gravenhage:_Jan_Luykenlaan_90_-_Marcuskerk

Jan Luykenlaan, 1957 (Haags Gemeentearchief)

18. Woningbouw

Beeldondersteunende ruimtelijk ensemble / Geslaagde interventie

Jan Luykenlaan-Moerweg-Pieter Langedijkstraat- Joan Blasiusstraat

Architect en bouwjaar onbekend

De buurt is opgebouwd uit twee identieke blokken die bestaan uit twee lange stroken met op beide koppen een kort blok. De bebouwing langs de binnenstraat (de Van Baerlestraat) wijkt enigszins af van standaard stedenbouwkundige eenheid van louter portiekflats afgewisseld met een maatschappelijke voorziening. Hier is gekozen voor tweelaagse winkelwoningen aan weerszijden van de straat. De portiekwoningen zijn recentelijk gerenoveerd door Haag Wonen waarbij gekozen is voor het isoleren van de buitengevel maar met respect voor de oorspronkelijke architectuur. Hiermee houdt de historische ruimtelijke ervaring van dit deel van Moerwijk stand.

Waardering:

- Architectonisch: De portiekblokken zijn met respect voor de oorspronkelijke architectuur gerenoveerd.
- Stedenbouwkundig: De buurt is met zorg en in samenhang gecomponeerd en in ruimtelijk opzicht intact. De winkelwoningen vormen een bijzondere afwijking in de buurt.

19. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Melis Stokelaan- Betje Wolfstraat-Rhijnvis Feithlaan- De Lannooystraat

Architect en bouwjaar onbekend

De buurt heeft een volmaakt symmetrische opzet en wordt gescheiden door de Van Alphenlaan, een groene ader met een singel die uitloopt op de Nebokerk. In deze wijk is niet alleen gekozen voor portiekflats in vergelijkbare hoogte, de lange stroken worden afgewisseld met korte blokjes van tweelaagse eengezinswoningen en eenlaagse garagestrookjes. Door de stedenbouwkundige ordening van de blokken en het verschil in hoogte ontstaan dynamische zichtlijnen. De blokken zijn bovendien in samenhang met het groen en de singels ontworpen. De twee blokken langs de Betje Wolfstraat en de Van Alpenlaan vallen op vanwege de expressieve vormgeving van de trappenhuizen met betonreliëf en stervormige vensters.

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur in de buurt (met name de portiekflats) is zorgvuldig, afwisselend en grotendeels gaaf en van positieve waarde.
- Stedenbouwkundig: Door de nog volledig intacte ordening van de korte en lange stroken in relatie tot het dynamische hoogteverschil van de bouwvolumes en de groen-blauwe structuren is de stedenbouwkundige kwaliteit hoog.

20. Schoolgebouw en sportveld

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Pieter Langedijkstraat 85

J.C. van Herpel - Bouwjaar onbekend

Het voormalig schoolgebouw dat oorspronkelijk voor een openbare lagere school is ontworpen bestaat uit een langgerekt rechthoekig volume en valt op door de systematisch ontworpen gevel, waarbij raampartijen met een dynamische roede-verdeling in stroken zijn gepositioneerd. Penanten met verbijzonderd metselwerk die de traveeën markeren, knippen de raamstroken op. De school vormt door de langgerekte structuur met annexen op de koppen de ruimtelijke begrenzing van de uitgestrekte open groene sportvelden erachter, die een structurerende wijkcentrumfunctie vervullen en onderdeel zijn van de groene as van Zuiderpark naar de Voorden in Rijswijk (plan Dudok). Oorspronkelijk werd dit schoolgebouw aan de andere kant van de sportvelden 'gespiegeld' door nog twee lagere schoolgebouwen aan de Roemer Visscherstraat. Deze zijn gesloopt en vervangen door een nieuw schoolgebouw en een woongebouw met op de begane grond een kinderdagverblijf.

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur van de gevel is verzorgd en in gave staat.
- Stedenbouwkundig: De school is in samenhang met de achterliggende open sportvelden ontworpen en vormt zo een ruimtelijke eenheid op het niveau van de wijk.

(Gulden Feniks)

21. Voormalige R.K. kerk O.L.V. van het Allerheiligst Sacrament³⁸

Beeldbepalende architectuur / Geslaagde interventie

Grovestinstraat 40

J. van der Laan - 1951

De kerk is ontworpen in de Delftse School met een klassieke opbouw van een middenschip met twee zijbeuken en verwijst in opzet en detaillering naar de Romaanse bouwstijl. Door de vrije zware traditionele baksteenarchitectuur en klassieke opbouw wijkt het enigszins af van de heersende architectuur van Moerwijk. De kerk maakte oorspronkelijk deel uit van een groter religieus complex dat naast de kerk bestond uit een pastorie, een meisjes- en jongensschool, een fraterhuis en een gymzaal. Zeer recentelijk is de kerk getransformeerd tot een woonzorgcomplex door Bureau Kroner Architecten.

Waardering:

- Architectonisch: Bijzonder vormgegeven kerk die door een respectvolle transformatie een tweede leven krijgt als wooncomplex.

Loevesteinlaan 460-484 (laagbouw met winkels) en de zijgevels van de huizen De Lannostraat 3-135. Gezien naar de Steenwijklaan, 1964 (Haags Gemeentearchief)

22. Woningbouw³⁹

Beeldbepalende architectuur

Loevesteinlaan 460 e.v.

F. Ottenhof - Ca.1955

Eenlaagse winkelgalerij (oorspronkelijk bestaande uit negen dagwinkels en drie schoollokalen) aan de noordzijde van de Loevesteinlaan met haaks daarop vijf vierlaagse maisonnetteflats en een losstaande winkelkiosk op de hoek van de Erasmusweg en de Loevesteinlaan. Tussen de maisonnetteflats is plek voor groene gemeenschappelijke tuinen. Het woningbouwproject is in stilistisch opzicht niet opvallend maar in typologisch opzicht vernieuwend voor Moerwijk. Het markeert de definitieve overgang van traditionele stedenbouw naar de moderne strokenbouw. Het project is in samenhang ontworpen met het hoogbouwvolume aan de overzijde van de Loevesteinlaan (eveneens van Ottenhof) in Morgenstond.

Waardering:

- Architectonisch: Een interessant voorbeeld van nieuwe, moderne architectuur in afwijkende typologie in Moerwijk. Het project luidde een nieuwe moderne periode voor Zuidwest in die in de wijk Morgenstond een verder vervolg kreeg.
- Stedenbouwkundig: In gave staat.

(Haags Gemeentearchief/JosPé)

23. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijke ensemble

Erasmusweg 501-1159

Ensemble bestaande uit drie extreem lange stroken portieketageflats van vier bouwlagen onder een plat dak, parallel gesitueerd aan de Erasmusweg. Hoewel de architectuur geen uitzonderlijke kwaliteiten bezit schuilt de waarde van de blokken in de stedenbouwkundige relatie met de Erasmusweg. De woningbouw benadrukt de lange zichtlijn van de hoofdverkeersweg en de hiërarchische positie van de Erasmusweg in het wegennet van Zuidwest.

Waardering:

- Architectonisch: Zorgvuldig ontworpen met benadrukking van de verticaliteit van de trappenhuizen.
- Stedenbouwkundig: De extreem lange bouwblokken, parallel gesitueerd aan de Erasmusweg, zorgen voor een continuïteit in de gevelwand en daardoor ook in de lange zichtlijn van de hoofdverkeersweg.

(Mixtuur.nl)

24. Nebokerk
Beeldbepalende architectuur

Rhijnvis Feithlaan 114
H. Geels, 1960

Eenvoudige zaalkerk onder een zeer flauw hellend zadeldak, opgetrokken uit metselwerk en in het zicht gelaten betonelementen. Enkele verbijzonderingen zijn het siermetselwerk van de apsis, de vele verschillende betonnen vensters en de betonnen luifel boven de entree. De kerk bezit een vrijstaande klokkentoren die door de glazen entreegalerij aan het hoofdvolume is verbonden. Naast de kerk bevindt zich een parochiewoning met een enkele bouwlaag in een gelijkende bouwstijl.

Waardering:

- Architectonisch: Verzorgd vormgegeven modernistische kerk met enkele subtiele betonnen en metselwerken verbijzonderingen.
- Stedenbouwkundig: De kerk fungeerde oorspronkelijk als ruimtelijke afsluiting van een groenstrookje met buurtvoorzieningen. Inmiddels is deze strook gedeeltelijk gevuld met nieuwbouwwoningen.

(Haags Gemeentearchief/Hans Nieuwenhuis jr.)

25. Flatgebouw Loevesteinlaan/Erasmusweg
Beeldbepalend ruimtelijke ensemble

Loevesteinlaan 891-899
1964

Flatgebouw bestaande uit elf bouwlagen, waarvan een onderbouw met bergingen en tien lagen met maisonnettewoningen. Het gebouw vormt een hoogteaccent waarmee de kruising van de hoofdverkeerswegen Loevesteinlaan/Erasmusweg wordt gemarkeerd. De architectuur onderscheidt zich door de ritmisch uitstekende betonnen balkons en het externe betonnen trappenhuis. Het object kent een sterke overeenkomst, maar ook enkele subtiele verschillen, met het flatgebouw op de kruising Loevesteinlaan/Hengelolaan dat in 1961 werd opgeleverd (Morgenstond, nr. 24).

Waardering:

- Architectonisch: Verzorgde architectuur met ritmische gevelgeleding en zware betonnen accenten van de trappenhuisen en galerijen.
- Stedenbouwkundig: Het object vormt een sterke markering van de kruising Loevesteinlaan/Erasmusweg.

Overige interventies:

In dit overzicht volgt een opsomming van ruimtelijke interventies die in het (recente) verleden zijn gedaan in Moerwijk die afwijken van de oorspronkelijke ruimtelijke opzet of visuele werking van Den Haag Zuidwest en daarmee op meer of mindere wijze een fragmenterende of visueel verstorende werking hebben op de ruimtelijke kwaliteit van het stadsdeel. De verzameling moet nadrukkelijk niet gezien worden als een compleet becommentarieerd overzicht van alle ruimtelijke ingrepen die sinds de oplevering van Moerwijk tot stand zijn gekomen maar eerder als een beknopte selectie van ingrepen die op een of andere manier exemplarisch zijn voor een destijds gekozen aanpak. Deze ingrepen zouden idealiter in de toekomst voorkomen zien te worden.

(Google Maps)

A. Renovatieaanpak Troelstrakade-Melis Stokeweg

Dit woningbouwproject is exemplarisch voor de grootschalige renovatieaanpak die gedurende de stadsvernieuwingsperiode plaatsvond in heel Zuidwest waarbij de footprint van de blokken steeds werd gehandhaafd maar de gevels werden ingepakt onder een isolerende stuclaag. Kwaliteitsvolle architectuur is daarmee verloren gegaan. De oorspronkelijke opzet van de gevels (indeling en ritmering middels de verticale trappenhuizen) bleef ondanks de visueel verstorende ingrepen aan de gevel intact.

(Google Maps)

B. Buurt Melis Stokelaan-Moerweg- Jan Luykenlaan-Tesselschadelaan

Dit woningbouwproject is exemplarisch voor de grootschalige renovatieaanpak die gedurende de stadsvernieuwingsperiode plaatsvond in heel Zuidwest waarbij de footprint van de blokken steeds werd gehandhaafd maar de gevels werden ingepakt onder een isolerende stuclaag. Kwaliteitsvolle architectuur is daarmee verloren gegaan. De zorgvuldige gecomponeerde ruimtelijke opzet van de buurt met dynamisch geordende strokenbouw is in stedenbouwkundig opzicht echter nog volledig gaaf gebleven (inclusief het groen) en nog van waarde. Ook de oorspronkelijke opzet van de gevels (indeling en ritmering middels de verticale trappenhuizen) is ondanks de visueel verstorende ingrepen aan de gevel intact gebleven.

(archdaily.com)

(Google Maps)

C. Buurt Erasmusweg-Zijpendalstraat- Ulenpasstraat- Midachtenweg

Dit project is een voorbeeld van een meer recentelijke aanpak waarbij de oorspronkelijke buurt in strokenbouw heeft plaatsgemaakt voor een nieuwbouwbuurtje met deels laagbouw- en deels hoogbouwverkevelingen. In ruimtelijke opzet is aansluiting gezocht met de oorspronkelijke ruimtelijke verkeveling en in dat opzicht een geslaagde vertaling van de oorspronkelijke structuur. Afwijkend echter is dat van oudsher gemeenschappelijke en publiek toegankelijke binnenterreinen in de nieuwe situatie grotendeels geprivatiseerd en gedeeltelijk verhoogd zijn door de toevoeging van een parkeervoorziening. Hiermee is de bestaande open ruimtelijke groenstructuur verloren gegaan en vindt een verstening van het straatbeeld plaats.

Het nieuwe langgerekte hoogbouwblok aan de Erasmusweg borduurt voort op de lange bouwblokstructuur aan de hoofdassen en in dat opzicht een geslaagde vertaling van de oorspronkelijke ruimtelijke opzet maar introduceert een galerijtypologie met een ontsluiting aan de achterzijde. Door het ontbreken van de typische verticale trappenhuisontsluiting aan de straatzijde ontbeert het blok de karakteristieke ritmering en dynamiek van de gebruikelijke Zuidwestbouwblokken. Door het gebrek aan ritmiek is de langgerekte gevel vrij eentonig, ondanks de hoge kwaliteit van de architectuur.

Sportterreinen ter hoogte van de Aagje Dekenlaan. In de huidige situatie zijn de randen dichtgebouwd met nieuwe woningbouw (Haags Gemeentearchief, Fotobureau Roel Dijkstra)

D. Bebouwing Roemer Visscherstraat – Aagje Dekenlaan

Nieuw toegevoegde langgerekte woonstroken sluiten de centrale open groenstructuur af en vormen visuele blokkade in de doorlopende groenstructuur vanuit Jan Luykenlaan, mede versterkt door de geplaatste hekwerkjes. De twee nieuwbouwblokken op noordelijke kop van de open groenstructuur zijn vrij massief en sluiten groenstructuur eveneens visueel af. In oorspronkelijke opzet had de bebouwing die bedoeld was voor maatschappelijke voorzieningen aan weerszijden een symmetrische opzet en was er vanaf de straten en singels royaal zicht op de achterliggende sportvelden.

E. Buurt Grovestintstraat-Raaphorstlaan

Rondom de karakteristieke bakstenen kerk in Delftse Schoolstijl heeft de bestaande bebouwing plaats gemaakt voor een nieuwe buurt met tuindorpachtige structuur. De architectuur is van hoge kwaliteit maar doordat deze zich stilistisch verhoudt tot de vrij zware kerkarchitectuur en minder tot de omgeving, gecombineerd met de naar binnen gerichte tuindorp setting (groen bevindt zich aan de binnenzijde van de buurt en niet langer meer aan de randen) maakt dat de karakteristieke luchtigheid van Moerwijk ontbreekt. De buurt vormt daarmee een stilistisch en ruimtelijk buitenbeentje in de omgeving.

F. Buurt Raaphorstlaan- Guntersteinweg

De oorspronkelijke buurt in strokenbouw heeft plaatsgemaakt voor een nieuwbouwbuurtje met grotendeels laagbouwverkevelingen. In ruimtelijke opzet is aansluiting gezocht met de oorspronkelijke ruimtelijke verkeveling en in dat opzicht geslaagd. De van oudsher gemeenschappelijk en publiek toegankelijke binnenterreinen zijn in de nieuwe situatie grotendeels opgedeeld in privékevels waarmee de bestaande open ruimtelijke groenstructuur verloren is gegaan.

G. Urban villa's Westhovenplein

Dit project is exemplarisch voor een recentelijke tendens van verdichting van oorspronkelijke open structuren in de wijken van Zuidwest. Het Westhovenplein maakte (samen met het verderop gelegen Heeswijkplein) deel uit van een reeks zorgvuldig geplande pleinen, plantsoenen en sportvelden die zorgden voor ruimte en lucht in de verschillende buurten van Zuidwest. Samen met het Heeswijkplein vormde het Westhovenplein een van de twee zuidelijke wijkcentra van Moerwijk met scholen en winkelvoorzieningen in een ruime groene setting. Het deels bebouwde maar toch open groene plein is vandaag de dag ingevuld met een afwijkende bebouwingstypologie, die van grote urban villa's in een groene setting. Het nieuwe woonbuurtje heeft duidelijk ruimtelijke kwaliteit, mede door zorgvuldige architectuur, maar zorgt op de grote schaal wanneer opgeteld bij andere vergelijkbare verdichtingen van open structuren in Zuidwest voor een stedenbouwkundige breuk.

Loevesteinlaan richting Hengelolaan met links villadorp in Zuiderpark, 1959 (Haags Gemeentearchief)

Morgenstond

1. Woningbouwcomplex (5 maisonnetteflats) Meppelweg 377-885
2. Rooms Katholieke Technische School St. Paulus, Meppelweg 339-343, Zuidwoldestraat 24
3. Woningbouw Meppelweg (noord – en zuidzijde) tot aan Almelooplein
4. Winkelcentrum Almelooplein
5. Woningbouwcomplex (8 portiek etage), Hoek Meppelweg, Leyweg
6. Schoolgebouw Zuiderpark HBS, Zuidlarenstraat 59
7. Particuliere woningen Zuiderpark, Loevesteinlaan 188-224
8. Woningbouw vereniging Verbetering zij ons streven, Loevesteinlaan 251-347, Hengelolaan, Denekampstraat, Fluitenbergstraat
9. Adventskerk, Hengelolaan 225 en omgeving
10. Leyweg winkelcentrum met woningen
11. Emmauskerk, Leyweg 926-930
12. Woningbouw Hengelolaan-Lonnekerstraat
13. Woningbouw Leyweg-Steenwijklaan-Koekangestraat
14. Woningbouw Leggelostraat-Melis Stokelaan
15. Woningbouw Coevordenstraat 225-185, Melis Stokelaan
16. Woonschijven Leyweg, Melis Stokelaan-Leyweg-Coevordenstraat
17. Woningbouw Zwartsluisstraat-Coevordenstraat-Enschedealaan-Steenwijklaan
18. Woningbouw Enschedelaan-Coevordenstraat-Vriezenveenstraat-Ootmarsumstraat
19. Woningbouwensemble Steenwijklaan-Dwingelostraat-Paterswoldestraat-Schipborgstraat
20. Woningbouw grens Morgenstond Zuid, Erasmusweg 1193-1433, Leggelostraat 106-112
21. Torenlats Drentheplantsoen, Melis Stokelaan
22. Bebouwing Bouwfestival, Dedemsvaartweg
23. Woningbouw Haveltestraat
24. Flatgebouw Loevesteinlaan-Hengelolaan
25. Transformatorhuis Hengelolaan 13, Weerselostraat
26. Vredekerk Maartensdijklaan 136
27. Woningbouw Loevesteinlaan
28. Gemeentelijk monument voormalige Maarten Lutherschool, Genemuidenstraat 208/208a
29. Woningbouw Tré Volte, Dedemsvaartweg
30. Woningbouwcomplex Loevesteinlaan-Steenwijklaan
31. Woningbouw Genemuidenstraat 157-299, Tubbergenstraat 5-129 en 6-130, Dalerveenstraat 128-238

- A. Pleinbebouwing uit 2017 op Almelooplein
- B. Verdichting winkelcentrum Leyweg
- C. Bebouwing Dalerveenstraat-Loevesteinlaan-Genemuidenstraat-Maartensdijklaan
- E. Uitbreiding Winkelcentrum Leyweg
- F. Pharos woontoren Loevesteinlaan
- G. Stadsdeelkantoor Escamp Leyweg 813

Meppelweg, 1958 (Haags Gemeentearchief)

1. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Meppelweg 377-885

F. Ottenhof - 1952-1957

Het woningbouwproject aan de noordelijke rand van de Meppelweg is een voorbeeld van de schaalvergroting van Morgenstond die halverwege werd doorgevoerd door de gemeente, onder invloed van de woningnood en de vraag om middenstandswoningen naast de gebruikelijke arbeiderswoningen. Het project bestaat uit vijf maisonnetteflats van zes bouwlagen hoog die bijna haaks op de Meppelweg zijn geprojecteerd. Deze compositie zorgt voor een groot doorzicht tussen de stroken. Het gevelbeeld wordt bepaald door betonnen rasters in combinatie met uitkragende consoles en de wisseling van loggia's en balkons. ⁴⁰

Waardering:

- Architectonisch: De blokken zijn architectonisch waardevol vanwege hoogwaardige esthetiek, de voor dat moment innovatieve maisonnettypologie in combinatie met de galerijontsluiting.
- Stedenbouwkundig: De gekozen ordening van de bijna haakse stroken is een typisch voorbeeld van de open randverkavelingen in Morgenstond en Bouwlust-Vredestein die ruime doorzichten op de achterliggende omgeving mogelijk maken.
- Cultuurhistorisch: Het project is onderdeel van de grootschalige intrede van maisonnetteflats in Den Haag.

40] Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 56-57.

(Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, 2013, p.97)

2. Rooms-katholieke Technische School St. Paulus Rijksmonument

Meppelweg 339-343, Zuidwoldestraat 24

N.F.A. Molenaar jr., P.A.N. Sips - 1958

De voormalige technische school bestaat uit twee afzonderlijke volumes die worden samengebracht door een tussenlid. De architectuur is onder meer opvallend vanwege de geprofileerde betonconstructies en de ritmiek en open-dichtverhouding in de gevels. ⁴¹

Waardering:

- Zie monumentenregister.⁴²

41] Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 96-97 en <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/532156>.

42] <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/532156>.

Almeloplein, 1956 (Haags Gemeentearchief)

3. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Meppelweg (noord – en zuidzijde vanaf de Roldestraat) tot aan Almeloplein

F. Ottenhof - Jaartal onbekend

Gemeentelijk architect F. Ottenhof ontwierp begin jaren vijftig acht vierlaagse portiekwoonschijven waarin 865 premiekoopwoningen voor de middenklasse werden ondergebracht. Deze schijven positioneerde hij langs beide zijden van de Meppelweg, waarbij aan de noordzijde, die gold als de begrenzing van de wijk Morgenstond, lange schijven werden gesitueerd en aan de zuidzijde korte blokjes, waardoor men vanaf de Meppelweg zicht had op de achterliggende buurtbebouwing. De bebouwing mondde uit in het Almeloplein, een van de twee stedelijke centra van Morgenstond. Hoewel verschillend in lengte was de opzet van de portiekflats gelijk. De gevels vallen op door het spel van horizontale delen, de ramen, en verticale delen, de balkons en portieken. Door te kiezen voor subtiel terugliggende trappenhuisen en uitstekende balkons werd er ritmiek en plastic verkreng in de vaak eindeloos lange gevels.

Waardering:

- Architectonisch: Zorgvuldig ontworpen met veel ruimte voor relief en dynamiek en in gave staat.
- Stedenbouwkundig: De schijven vormen als verzameling een gave compositorische eenheid en flankeren noordelijke hoofdverkeersader Meppelweg en vormen tegelijkertijd de begrenzing van Morgenstond. Ter hoogte van het Almeloplein verspringen de blokken op subtiel wijze om de pleinwerking te vergroten en zicht te bieden op het verderop gelegen Zuiderpark.

4. Winkelcentrum Almeloplein

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

F. Ottenhof - 1956

De grootstedelijke schijfbebouwing aan de Meppelweg mondt uit in het stedelijke Almeloplein dat naast de Leyweg als een van de twee grote winkelcentra in Morgenstond gold. Begin jaren vijftig werd gestart met de bebouwing van het Almeloplein dat bestond uit 129 woningen, 6 winkelwoningen, 28 dagwinkels, 2 kiosken, 7 vitrines, 22 bedrijfsruimtes en een kantoorruimte. Een 12-laags flatgebouw (E.F. Groosman) in schijfvorm vormde de beëindiging van de Meppelweg en gold als landmark voor het Almeloplein. Door de knikkende vorm van de bebouwing aan de zuidoostzijde van de Meppelweg opende de bebouwing zich om zicht te geven op het groen van het Zuiderpark. Dit was een subtiel opening want hoewel de pleinvand terugligt om het plein te vormen werd de rooilijn aan de Meppelweg doorgezet door middel van kiosken en vitrines die verbonden werden met een doorlopende luifel. Op straatniveau was het zicht op het groen daardoor diffuus. Het gevelrelief 'Moeder en Kind' op de kop van de bebouwing werd vervaardigd door L. v.d. Brugge (1959).⁴³

Waardering:

- Stedenbouwkundig: De stedenbouwkundige waarde van de bebouwing aan de Meppelweg, culminerend in het Almeloplein en de torenschijf is hoog. Het open plein met kiosken is door de toevoeging van nieuwbouw in 2016-2017 verrommeld waardoor het stedenbouwkundige hoogtepunt niet volledig tot zijn recht komt.

43] Almeloplein in Den Haag wordt winkelcentrum, in; *Algemeen Handelsblad*, 8 december 1952, p. 2.

5. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Hoek Meppelweg – Leyweg

Architect en bouwjaar onbekend

Een buurtje van acht korte portiekblokjes die in een rijtje van vier haaks op de Meppelweg zijn geprojecteerd, en in rijtje van vier haaks op de Leyweg. Door deze open verkaveling met daartussen groenzones wordt er vanaf de hoofdverkeersassen zicht geboden op het achterliggende schoolgebouw Zuiderpark HBS. De flats zelf hebben een bijzondere typologie; op de koppen van de blokken aan de grote wegen zijn steeds drie garageruimtes opgenomen.

Waardering:

- Architectonisch: Interessant vanwege de afwijkende typologie met garageruimtes op de koppen.
- Stedenbouwkundig: De acht blokken samen vormen een gaaf stedenbouwkundig ensemble. Door haakse positionering op de verkeersassen en open verkaveling ontstaan er zichtlijnen richting het achtergelegen schoolgebouw.

(Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965, 2013, p.95)

6. Schoolgebouw Zuiderpark HBS Gemeentelijk monument

Zuidlarenstraat 59
Sj. Schamhart - 1957

Het gebouw bestaat uit een tweelaagse voorbouw aan de Zuidlarenstraat, een tussenlid en het hoofdgebouw van drie bouwlagen tegen de achterkant van het perceel, parallel aan de Zuidlarenstraat. Het hoofdgebouw wordt aan de oostelijke zijde afgesloten door een volume van twee lagen dat haaks op de hoofdbouw staat. De school vormt samen met de uniforme strookbebouwing een stedenbouwkundige eenheid. Opvallend is de integratie met de beeldende kunst, onder meer de mozaïek van Jeroen van Voskuyl aan de uitkragende hoofdentree.⁴⁴

Waardering:

- Architectonisch: Goed verzorgd voorbeeld van wederopbouw schoolarchitectuur, gecombineerd met geïntegreerde kunsttoepassingen.
- Stedenbouwkundig: De school vormt samen met de uniforme strookbebouwing een stedenbouwkundige eenheid. Door de haakse positionering van de korte stroken is de school vanaf de Leyweg en de Meppelweg ervaarbaar.

Perspectieffoto Leyenburg, kruising Loevesteinlaan, Vreeswijkstraat, Driebergenstraat gezien vanaf een flatgebouw aan de Loevesteinlaan, 1991 (Haags Gemeentearchief, Harrewijn, R. van)

7. Particuliere woningen Zuiderpark Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Loevesteinlaan 188-224
J.F. ten Pierick en C.G. Vergeer

Stadsstedenbouwkundige W. Dudok tekende in zijn structuurplan voor Morgenstond losse bebouwing langs de randen van het Zuiderpark om een zachte overgang te creëren tussen bebouwing en landschap. De losse witgeschilderde laagbouw bestaat uit koopwoningen die ofwel vrijstaand of geschakeld losjes waren geordend in het park aan drie cul de sacs. De woningen waren bestemd voor de hogere inkomensklasse die werkzaam was in Zuidwest, bijvoorbeeld als arts, predikant, schooldirecteur etc.⁴⁵

Waardering:

- Architectonisch: Bijzonder maar niet allemaal intact. Een groot deel van de woningen is behoorlijk aangepast door de particuliere eigenaren.
- Stedenbouwkundig: De woningen maken deel uit van het stedenbouwkundige plan van Dudok en is als ruimtelijke compositie nog in gave staat.

44] Redengevende beschrijving: <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/zuidlarenstraat-57>, Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 95-96.

45] DLC Architectuurhistorici, Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag. Den Haag Zuidwest, Rotterdam mei 2000, p.52.

(Haags Gemeentearchief)

8. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Loevesteinlaan 251-347, Hengelolaan, Denekampstraat, Fluitenbergstraat

F. Ottenhof - 1952-1955

Woningbouwproject dat in opdracht van de katholieke woningbouwvereniging Verbetering zij ons streven tot stand kwam. Oorspronkelijk bestond het woningbouwproject uit vier samengestelde U-vormige portiekflats geïntendeerd met de koppen op de Loevesteinlaan, met te midden van de stempels een verzorgingstehuis. Inmiddels is de zuidelijke stempel gesloopt en vervangen door nieuwbouw. De resterende bebouwing bestaat uit twee evenwijdige drielaagse stroken en kort blok met vier bouwlagen. De portiekflats zijn in traditioneel baksteen uitgevoerd zonder horizontale of verticale geleding maar expressie wordt verkregen bij de entreepartijen die middels een betonnen pergola is gemarkeerd. De kop van het Loevesteinlaanblok is verbijzonderd met een groot keramisch reliëf van J.A. van Rhijn. De achtergevels van de blokken zijn architectonisch uitbundiger door de reeks uitstekende balkons gecombineerd verticale betonnen elementen. ⁴⁶

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Ondanks dat de grotere stedelijke compositie is verstoord door de sloop van een stempel is het resterende blok op zichzelf nog ruimtelijk gaaf. Dat geldt ook voor de gemeenschappelijke groenruimtes tussen de flats en de groene omzoming aan de straatzijden. Het kunstwerk op de kop van het blok markeert het kruispunt van de Hengelolaan en de Loevesteinlaan.
- Architectonisch: De meer traditionele baksteenarchitectuur is terughoudend en sober maar toch expressief door subtiele betonnen uitkragingen en andere verbijzonderingen. De imposante gevelkunst draagt bij aan de architectonische waarde.

46] DLC Architectuurhistorici, *Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag*. Den Haag Zuidwest, Rotterdam mei 2000, p. 53 en 57 en Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 51-52.

(Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965, 2013, p.110)

9. Adventskerk Gemeentelijk monument / Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Hengelolaan 225

K.L. Sijmons - 1951-1955

Samen met de drie naastgelegen haakse portiekflats maakt de Adventskerk deel uit van de laatste historische bebouwing in de noordwesthoek van Morgenstond. Grote delen van de buurt hebben inmiddels plaatsgemaakt voor eengezinswoningen in laagbouwverkavelingen. De kerk, de waterpartij en de flats vormen een compositorische eenheid. Met name de abstracte vrijstaande betonnen klokkentoren springt in het oog en vervult ook een landmarkfunctie aan de Hengelolaan. ⁴⁷

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Naast de evidente architectonische waarde is er ook sprake van stedenbouwkundige waarde door de ruimtelijke samenhang van de kerk, het water en de door groen omgeven portiekflats. Doordat het overgrote deel van de bebouwing in de noordwesthoek van Morgenstond is vervangen door nieuwbouw is er ook sprake van zeldzaamheidswaarde in de directe omgeving.

Leyweg, 1965 (Haags Gemeentearchief)

10. Winkelcentrum met woningen Beeldbepalende ruimtelijke structuur

Leyweg

C. Th. Nix - 1953-1964

Het winkelcentrum aan de Leyweg kreeg een regionale functie en kwam als gevolg van een open prijsvraag tot stand. Winkelcentrum Leyweg is een langgerekte ruimte met aan de koppen twee bescheiden flatgebouwen. Aan de westzijde van de Leyweg bevinden zich een doorgaande eenlaagse winkelwand met daarboven in een regelmatig patroon kleine torentjes met woningen op de verdiepingen en winkels in de plint. Dynamiek op straatniveau wordt verkregen door eveneens regelmatig geplaatste eilandetalages. Aan de noordzijde op het kruispunt met de Hengelolaan bevonden zich een warenhuis en de Emmauskkerk aan een kerkplein. Rond 2000 is men begonnen met het verdichten van de Leyweg waardoor de ruimtelijke samenhang verloren ging. ⁴⁸

Waardering:

- Architectonisch: De winkelstrip met torentjes is architectonisch interessant vanwege de Lijnbaan achtige vormtaal mede door de eilandetalages aan de straat, de combinatie van beton en baksteen en de royale toepassing van glas.
- Stedenbouwkundig: De ruimtelijke opzet van de westzijde van de Leyweg is van waarde vanwege de volumeopbouw, de torentjes zorgen enerzijds voor ritmiek aan de Leyweg maar vormen overhoeks visueel een continue wand.

47] Redengevende beschrijving: <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/hengelolaan-225>

48] DLC Architectuurhistorici, *Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag. Den Haag Zuidwest*, Rotterdam mei 2000, p. 53 en 57 en Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 57-59, 61.

(Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965, 2013, p.114)

11. Emmauskerk Rijksmonument

Leyweg 926-930

W. Wouters, F.P.J. Peutz, D. Boehm - 1956-1958

Het religieus complex bestaat uit een kerk en een Franciscaner klooster. De kerk en het voormalige klooster omvatten het voorplein. De hoge betonnen klokkentoren vormt een dominante landmark. Opvallend is de ellipsvorm van de kerkzaal, die zich aan de buitengevel vertaalt in een afgeronde bakstenen gevel, voorzien van negen keramische kunstwerken van J.A. van Rhijn en een imposante raampartij opgebouwd uit betonnen penanten en voorzien van een glas-in-lood-kunstwerk.⁴⁹

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Naast de evidente architectonische waarde is er ook sprake van enige stedenbouwkundige waarde door de oorspronkelijke ruimtelijke samenhang van de kerk met de bebouwing van het warenhuis en de winkels met woningen aan de westzijde van de Leyweg. Door de in 2000 ingezette verdichting met extra winkelaanbod is de ruimtelijke samenhangen grotendeels verloren gegaan. De klokkentoren fungeert als belangrijke landmark in de omgeving. Overtuigender is de stedenbouwkundige samenhang met de achterliggende stroken portiekflats die door hun haakse positionering zicht geven op de kerk.

Lonnekerstraat 23 t/m 57, 1984 (Haags Gemeentearchief)

12. Woningbouw Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Hengelolaan-Lonnekerstraat

Architect en bouwjaar onbekend

Vier portiekflats die haaks op de Hengelolaan zijn gepositioneerd en door de open verkaveling in het groen zicht bieden op de monumentale Emmauskerk. De architectuur is als gevolg van renovatie ingepakt en niet langer gaaf.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Samen met de Emmauskerk vormen de schijfjes een overtuigend compositorisch geheel.

^{49]} Redengevende beschrijving: <https://rijksmonumenten.nl/monument/530913/hh-anthonius-en-lodewijkkerk/den-haag/> en Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 114-116.

Leyweg, 1986 (Haags Gemeentearchief)

13. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Leyweg-Steenwijklaan-Koekangestraat

Architect en bouwjaar onbekend

Vier blokken met drielaagse portiekflats boven een plint met winkels. Opvallend zijn de transparante trappenhuisen die terugliggen in de gevel. De brede incisies, die worden begeleid met een terugspringende dakrand, geven de gevel plastiek. Expressie wordt verkregen door tegelvlakken onder de raampartijen. De blokken omsluiten een goed verzorgde binnentuin.

Waardering:

- Architectonisch: De terugliggende transparante trappenhuisen zorgen voor een verticale ritmiek in de lange horizontale gevels. De architectuur is niet helemaal gaaf maar overtuigt nog voldoende.
- Stedenbouwkundig: Er is sprake van een gaaf bebouwingsensemble met een intacte groenstructuur.

(Haags Gemeentearchief)

14. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Leggelostraat-Coevordenstraat-Melis Stokelaan

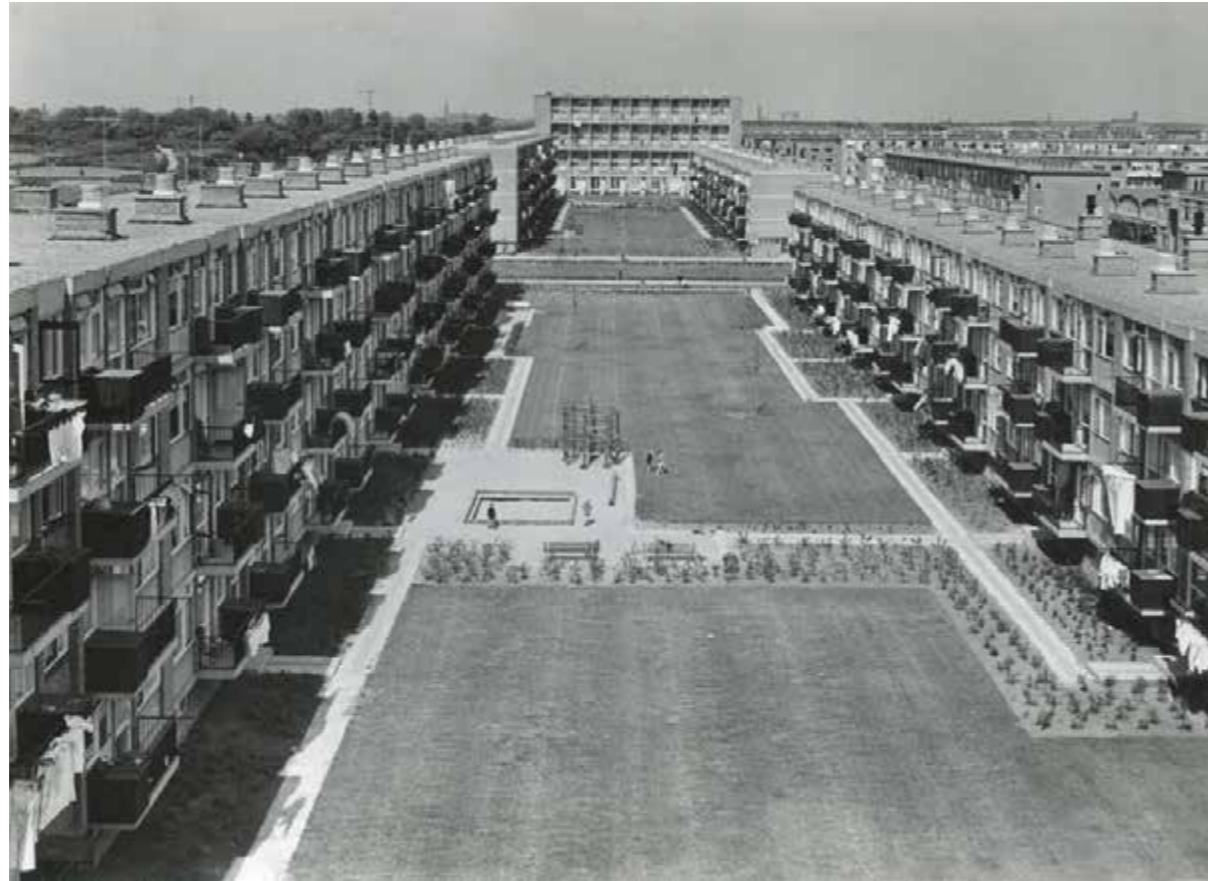
J.B. Fels en J.C. van Dorsser

Architect en bouwjaar onbekend

Een samengesteld U-vormig ensemble bestaande uit twee evenwijdige stroken met portiekflats van drie blokken aan de Melis Stokelaan en de Coevordenstraat. De kop van het korte blok ter hoogte van de kruising met de Melis Stokelaan is voorzien van een opvallend gevelplastiek (G.H. van Remmen). Met name de geprononceerde trappartijen met betonnen omlijsting springend in het oog. Daarnaast zijn de lange zijde van gevels uitgevoerd als klampmuur waardoor een bijzonder plastisch effect wordt gecreëerd.

Waardering:

- Architectonisch: Een voorbeeld van sobere architectuur waarbij in de trappenhuisen en door de toegepaste metseltechnieken toch een grote mate van expressie wordt verkregen.
- Stedenbouwkundig: De blokken vormen samen met de groene binnentuinen (ondanks de povere staat) en de groene omzoming een gave stedenbouwkundige eenheid.

Melis Stokelaan, gemeenschappelijke tuin met de Coevordenstraat, 1958 (Haags Gemeentearchief)

15. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Coevordenstraat 225-185 – Melis Stokelaan

E.F. Groosman

Bouwjaar onbekend

In opdracht van woningbouwvereniging 'Ons Belang' werden begin jaren vijftig twee evenwijdige portiekflats uitgevoerd, bestaande uit drie woonlagen op een berging met daartussen collectief groen. De gevel van de portiekflats aan de straatzijde zijn sober maar met zorg ontworpen, er wordt diepte en gelaagdheid gecreëerd door terugliggende transparante trappenhuizen en uitstekende balkons.

Waardering

- Architectonisch: Een voorbeeld van sobere architectuur waarbij in de gevel toch een zekere mate van expressie wordt verkregen.
- Stedenbouwkundig: De twee blokken vormen samen met de groene binnentuinen en de groene omzoming een gave stedenbouwkundige eenheid

Coevordenstraat gezien vanaf de Leyweg, 1957 (Haags Gemeentearchief)

16. Woning-winkelbebouwing

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Melis Stokelaan-Leyweg-Coevordenstraat

F. Ottenhof - Bouwjaar onbekend

Aan weerszijden Leyweg staan twee korte woon-winkelblokjes, opgebouwd uit een plint met winkels en daarboven zes bouwlagen met maisonnetwoningen. Opvallend zijn de transparante interne trappenhuizen op de koppen van de twee blokken en aan de achtergevel een galerij verbijzonderd met betonnen raster.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Ondanks dat de architectuur behoorlijk is aangetast als gevolg van een renovatie houdt de stedenbouwkundige kwaliteit stand. Beide hoogbouw volumes markeren het kruispunt van de Leyweg met de Melis Stokelaan en deze worden op de kopse kanten van de volumes geaccentueerd door de glazen trappenhuizen.

17. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Zwartsluisstraat-Coevordenstraat-Enschedealaan-Steenwijklaan

Architect en bouwjaar onbekend

Zes portiekstroken geordend in een carrévorm bestaande uit drie woonlagen op een sokkel met bergingen en garages aan de achtergevel. In het binnenterrein is ruimte voor kleinschalige bedrijvigheid en garages in een enkele laag.

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur van de portieketageflats is van kwaliteit vanwege de expressieve glazen trappenhuizen, die terugliggen in de gevel en zijn voorzien van dubbele luifel. De diepe verticale incisies in de gevel zorgen voor ritmiek in de lange strokenbouw. Opvallend zijn eveneens de royale opendicht verhouding in de voor- en achtergevel.
- Stedenbouwkundig: De acht woonschijven vormen samen een nette en nog gave compositorische eenheid blokken, onder meer versterkt door de groene omzoming en groene binnentuin.

18. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Enschedealaan-Coevordenstraat-Vriezenveenstraat

Architect en bouwjaar onbekend

Samengesteld ensemble met U-vormig opzet rondom een binnenterrein, bestaande uit drie gelijke portiekflats van drie bouwlagen op een souterrain. De voorgevel van de blokken is zeer expressief onder meer vanwege de verticale erkers met een decoratieve betontoepassing. Deze erkers zorgen voor dynamiek in de verder in baksteen opgetrokken blokken. De trappenhuizen zijn transparant en relatief vlak uitgevoerd, maar krijgt eveneens reliëf door de luifel en terugkerend betondetail. De portieken zelf zijn verbijzonderd met mozaïeken van Louis van Roode. De achtergevel van de blokken zijn verbijzonderd door verspringende geveldelen en langgerekte, uitstekende betonnen balkons voorzien van een geperforeerde opstand. Trapjes op de eerste verdieping geven uit op de tuinen. De omzomende beplanting is gevat in gemetselde muurtjes en nog in originele toestand.

Waardering:

- Architectonisch: De portieketagewoningen zijn architectonisch van hoge kwaliteit door de rijke detaillering middels sierbeton en de originele, gemetselde muurtjes rond de voortuinen. De toepassing van de mozaïeken in de entreepoortalen dragen bij aan het rijke karakter.
- Stedenbouwkundig: De drie blokken vormen samen een gave ruimtelijke compositie. Op het binnenterrein stond van oudsher een broodfabriek, deze is in de jaren zeventig vervangen door woningbouw waardoor het binnenterrein is dichtgelopen en van gedaante is veranderd.

Schipborgstraat, links het portiek met de nrs. 55-43, 2010 (Haags Gemeentearchief, Peter van Oosterhout)

19. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Steenwijklaan-Dwingelostraat-Paterswoldestraat-Schipborgstraat

Architect en bouwjaar onbekend

Negen evenwijdige stroken bestaande uit portiekflats onder een flauwe kap met op de koppen kortere en hogere blokjes grenzend aan de Steenwijklaan. De trappenhuizen zijn verbijzonderd door de toepassing van sierbeton. De doorlopende en daarmee licht uitkragende balkons aan de achtergevel zijn opvallend en zorgen voor expressie op de hoeken. Ter hoogte van de Schipborgstraat zijn twee stroken samengevoegd met een enkel-laags tussenlid met voorzieningen.

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur van de portieketageflats heeft kwaliteit vanwege de trappenhuizen, subtiele verspringingen in de gevel en de opvallende uitkragende balkons/
- Stedenbouwkundig: De negen woonschijven vormen samen een gave compositorische eenheid blokken, onder meer versterkt door de groene omzoming en de intacte groene binnentuinen.

(De Wederopbouw, p. 279)

20. Woningbouw⁵⁰

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Erasmusweg 1193-1433, Leggelostraat 106-112

H.V. Gerretsen - 1954-1957

Twee langgerekte portiekflats met in totaal 206 woningen, opgedeeld in twee-, drie- en vierkamerwoningen, uitgevoerd in korrelbetonsysteem. De bebouwing vormt de zuidelijk begrenzing van de wijk Morgenstond. Opvallend zijn de uitbundig vormgegeven portieken die worden geflankeerd door schuine balkons alsmede de overmaatse bakstenen schoorstenen die zorgen voor afwisseling in het gevelbeeld.

Waardering:

- Architectonisch: De rijke details verschaffen het project architectonische kwaliteit.
- Stedenbouwkundig: In stedenbouwkundig opzicht is er sprake van een gave eenheid, en vormen de flats een nette begrenzing van de wijk Morgenstond.

Torenflats op de hoek Dedemsvaartweg (na Drentheplantsoen), 1966 (Haags Gemeentearchief)

21. Torenflats

Beeldondersteunende ruimtelijk ensemble / Geslaagde interventie

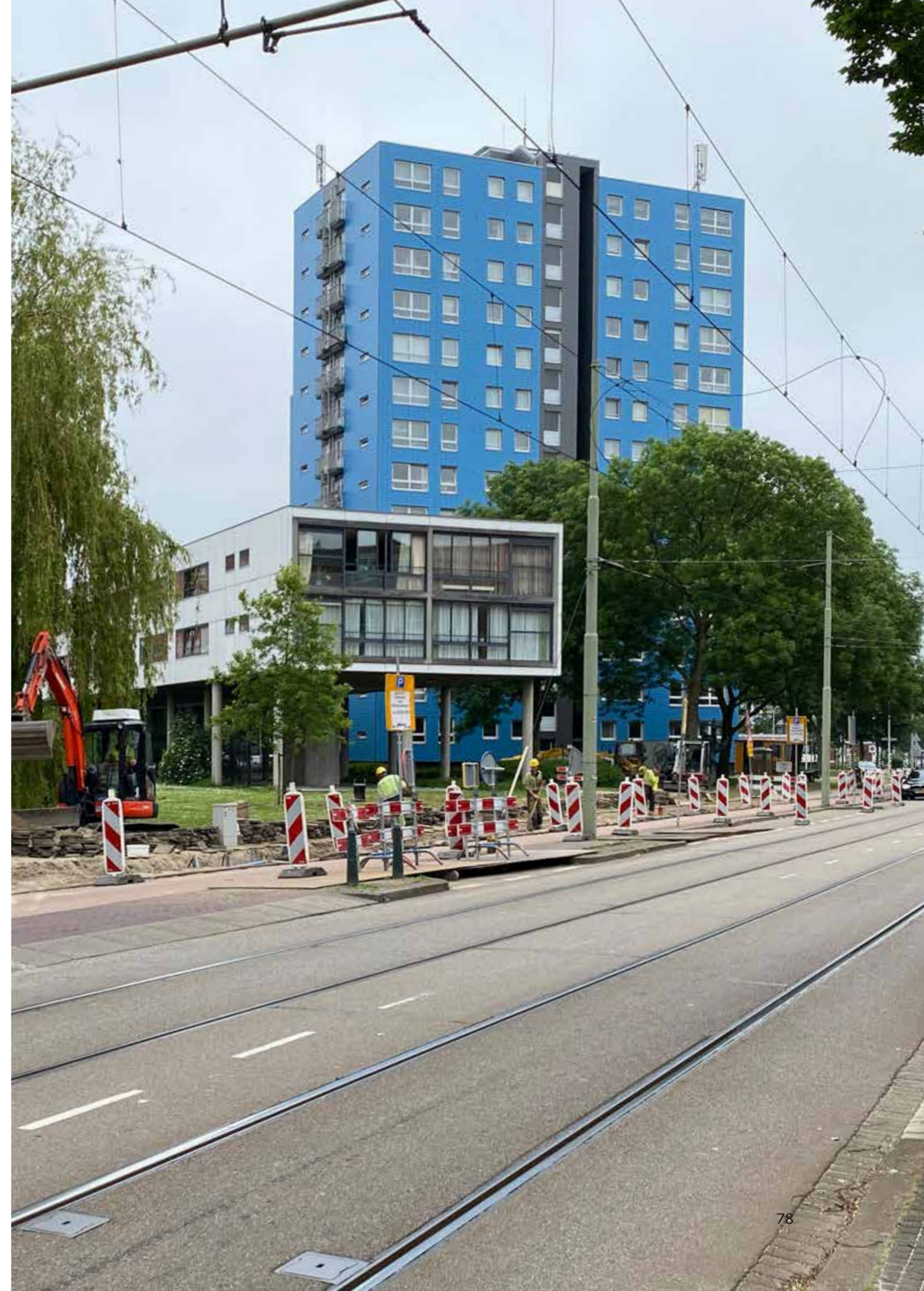
Drentheplantsoen – Melis Stokelaan

C. Pet / J. Westra - 1960-1964

Vier 14-laagse torenflats met 284 woningwoningen in een groenzone die begin jaren zestig als afwijking op het plan Dudok werden uitgevoerd. Er werd bij de bouw gebruik gemaakt van glijbekisting, een voor die tijd revolutionaire bouwmethode. Op die manier werd in 3 weken het hoogste punt bereikt. In 1989 werden 54 woningen voor ouderen naast de flats gebouwd in een lange strook op palen. Het project 'Tussen de Torens' werd in 1990 opgeleverd. In 2009 werden bij een renovatie keramische tegels aangebracht met voor ieder flatgebouw een eigen kleur (blauw, groen, rood, geel, A3 Architecten).⁵¹

Waardering:

- Architectonisch: De torens zijn niet langer gaaf vanwege de toepassing van de gekleurde keramische platen.
- Stedenbouwkundig: De torens vervullen een landmarkfunctie voor de omgeving en markeren de hoofdstructuur van het groene assenkruis in Zuidwest. De verdichting van het plantsoen door middel van de nieuwbouwstrook is met respect gedaan voor de oorspronkelijke ordening van de torenvolumes. De doorkijk op maaiveldniveau bleef gehandhaafd.

51] <https://www.denhaag.wiki/index.php/nl/straten/135-drentheplantsoen>

Dedemsvaartweg, 2006 (architectuurgids.nl)

22. Bebouwing Woningbouwfestival Geslaagde interventie

Dedemsvaartweg

1988-2003

Op een smalle 1.5 km lange strook langs de Dedemsvaartweg zijn een eind jaren tachtig een reeks speciale woningontwerpen gerealiseerd volgens een stedenbouwkundig ontwerp van OMA/Kees Christiaanse. De woningen kwamen tot stand als gevolg van een internationale bouwmanifestatie die tot doel had zo veel mogelijk experimentele woningbouw te realiseren. De strook is verdeeld in drie segmenten, elk met een eigen type bebouwing. Het eerste segment is bestemd voor verschillende vormen van vrijstaande en geschakelde laagbouwoningen. De tweede bestaat uit een reeks middelhoogbouwblokken van vier tot vijf bouwlagen, die in schaal aansluiten op de bebouwing van de aangrenzende woonwijk en door hun plaatsing loodrecht op de weg een transparant straatbeeld geven. In de derde sector is in verband met het uitzicht hoogbouw gepland, verdeeld over vijf woongebouwen van circa tien lagen. De verschillende woongebouwen zijn ontworpen door binnen- en buitenlandse ontwerpers.⁵²

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur is betekenisvol vanwege het experimentele karakter en de uiteenlopende reeks vermaarde architecten die er aan ontwierpen.
- Stedenbouwkundig: De toegevoegde woningen, zowel in villa als in middelhoogbouw voegt zich naar de ruimtelijke structuur van Morgenstond, rekening houdend met zichtassen en schaal. Wel werd hiervoor een deel van de groene buffer opgeofferd.

Diverse projecten aan de Dedemsvaartweg, 2006 (architectuurgids.nl, Rook & Nagelkerke)

- Cultuurhistorisch: In cultuurhistorisch oogpunt zijn de woningen eveneens van waarde doordat deze als gevolg van de in de internationale bouwmanifestatie tot stand kwamen.

Luchtfoto van Morgenstond, links langs de sportvelden de Melis Stokelaan, evenwijdig daaraan eerst de Coevordenstraat dan de Haveltestraat; bovenaan van links naar rechts de Leyweg; van links midden naar midden onder de Leggelostraat, 1957 (Haags Gemeentearchief, Aerofoto Nederland)

23. Woningbouw De Tuinen van Morgenstond Geslaagde interventie

Haveltestraat e.o.

De Zwarte Hond - 2019

Woningbouwcorporatie Staedion bouwde aan de Halveltestraat en omgeving vijf galerijflats met 243 nieuwbouwwoningen in de sociale huursector. De flats zijn evenwijdig aan elkaar geplaatst waardoor tussen de flats royale groenstroken zijn ontstaan. De groenstroken zijn alleen afgesloten door een laag hekwerk met poortjes en vormen daarmee semipublieke ruimtes, zoals die ooit bedoeld waren voor de wijken van Zuidwest.

Het project volgt met de verkaveling grotendeels de oorspronkelijke ordening van de stroken (er is één strook vervallen) en is daarmee een geslaagd voorbeeld van een nieuwe ruimtelijke interventie in Morgenstond. Vernieuwing van de architectuur gaat hier hand in hand met de oorspronkelijke ruimtelijke principes.⁵³

53] <https://www.staedion.nl/projecten/nieuwbouw/coevordenstraat?locale=nl>

Loevesteinlaan, sloot langs de laan met in de verte het flatgebouw met de nummers 4-166B, 1965 (Haags Gemeentearchief)

24. Flatgebouw

Beeldbepalende ruimtelijk ensemble

Loevesteinlaan-Hengelolaan

B. Bakker - Ca. 1965

Het negenlaagse flatgebouw bestaat uit maisonnette woningen en werd in opdracht van de Coöperatieve Woningbouwvereniging A.M.A. I gebouwd. Het hoogteaccent werd volgens stedenbouwkundig plan geprojecteerd op de kruising van twee hoofdverkeersassen. Opvallend zijn de externe betonnen trappenhuizen gebouwd een brutalistische uitstraling geven. De gevel aan de Loevesteinlaan wordt verlevendigd door een ritmisch spel van uitstekende balkons. Aan de achterzijde wisselen galerijen en rijen balkons elkaar af.

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur van de toren is zeer verzorgd, onder meer vanwege de gevel aan de Loevesteinlaan en de opengewerkte externe trappenhuizen en betonnen galerijen.
- Stedenbouwkundig: De toren vormt een bewuste landmark, als markering van een kruispunt van hoofdverkeersaders. Door de slanke proportionering van het volume oogt deze luchtig in zijn omgeving.

(GoogleMaps)

25. Transformatorhuis Beeldondersteunende architectuur

Hengelolaan 13 – Weerselostraat
Architect en bouwjaar onbekend

Het flinke transformatorhuis is ondanks het utilitaire karakter met zorg ontworpen, onder andere zichtbaar aan de diverse metselverbanden en verschillende kleuren bakstenen die de vlakke en gesloten gevel toch van expressie voorzien.

Waardering:

- Architectonisch: Met zorg vormgegeven architectuur. Het is een voorbeeld van de toenmalige opvatting dat ook de meest banale utilitaire gebouwtjes vormgeving verdienen.

(Haags Gemeentearchief)

26. Vredekerk en woningen Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Maartensdijklaan 136 - Markelostraat
W. van Tijen / F. Ottenhof - Ca. 1950

Robuuste in baksteen opgetrokken kerk die samen met vier portiekflats een ruimtelijk ensemble vormt. Het ensemble is een restant van een grotere buurt van 400 woningen (tot aan Weerselostraat) die onder leiding van Wim van Tijen tot stand kwam en met zijn korte open strokenverkaveling afweek van de langgerekte blokken van Dudok. De wijk is inmiddels grotendeels vervangen door overwegend laagbouwverkavelingen.⁵⁴

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur van de kerk is verzorgd en intact en een voorbeeld van bescheiden wederopbouwarchitectuur. De portiekflats zijn gerenoveerd en hebben daarmee hun oorspronkelijke kwaliteit verloren.
- Stedenbouwkundig: De ruimtelijke compositie van kerk en woonschijven in het groen zijn nog volledig intact en daarmee van waarde.

54] DLC Architectuurhistorici, *Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag. Den Haag Zuidwest*, Rotterdam mei 2000, p. 47.

27. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Loevesteinlaan (tussen Erasmusweg en Steenwijklaan)

F. Ottenhof - Ca. 1955

Hoogbouwschijf van zeven lagen aan de zuidzijde Loevesteinlaan, volgens stedenbouwkundig plan als landmark gepositioneerd in de zichtas van de Erasmusweg.

De schijf werd iets achter de rooilijn geplaatst om een plein met kleinschalige buurtvoorzieningen te creëren. De flat bevatte verschillende type gezinswoningen, en enkele lagen waren bestemd voor bejaarden. Deze woonlagen grensden aan een galerij om het traplopen voor ouderen te beperken. De flat was daarnaast voorzien van een lift en centrale verwarming, een noviteit voor die periode.⁵⁵

Waardering:

- Architectonisch: De flat is gerenoveerd hetgeen zijn weerslag heeft gehad op de architectonische verschijning. Typologisch gezien is het van waarde, gezien de zoektocht om verschillende doelgroepen op een zo efficiënt mogelijke manier te huisvesten in hoogbouw.
- Stedenbouwkundig: De schijf heeft in de huidige situatie nog steeds een belangrijke landmarkfunctie maar het open voorplein is door latere laagbouw toevoegingen flink verrommeld.

(monumentenzorgdenhaag.nl)

28. Voormalige Maarten Lutherschool

Gemeentelijk monument

Genemuidenstraat 208/208A

R. Boiten, L.J. de Klerk - 1955-1958

De school bestaat uit een L-vormig hoofdvolume, waarbij het lange gedeelte parallel loopt aan de Genemuidenstraat en uit twee bouwlagen bestaat. Kenmerkend zijn de strakke horizontale en verticale lijnen en het gebruik van primaire kleuren in combinatie met zwart, grijs en wit. De gevel van een klein volume dat een uitstulping van de L-vorm is, is versierd met intarsia in beton door P.F. Kromjong.⁵⁶

Waardering:

- Architectuur: Voor de wederopbouw kenmerkende schoolarchitectuur in gave staat. Het is tevens van cultuurhistorische waarde als gaaf bewaard gebleven schoolgebouw, gebouwd met geprefabriceerde materialen, kenmerkend waarop in de wederopbouw getracht werd relatief snel en met beperkte financiële middelen te bouwen. (Zie ook het monumentenregister)
- Stedenbouw: De school is gesitueerd in het groene assenkruis van Den Haag Zuidwest waar langs de randen (beperkte) ruimte was voor afwijkende gebouwen zoals bijvoorbeeld scholen en sportverenigingen. De paviljoenachtige-bebouwing was altijd alzijdig en royaal omzoomd door groen.

(Haags Gemeentearchief)

29. Woningbouw Tré Volte Geslaagde interventie

Dedemsvaartweg

De Vries en Verburg Spring architecten - 2021

Op de plek van drie voormalige flats aan de Dedemsvaartweg zijn recentelijk drie nieuwe appartementengebouwen gebouwd die op positieve manier opvallen vanwege de royale verhoudingen tussen bouwvolumes en tussenliggende open ruimte alsook vanwege de gekozen architectuur. De gevelgeleding refereert aan de typische jaren vijftig en zestig portiekflatgevelwanden van Zuidwest. Het horizontale bouwvolume wordt afgewisseld met verticaal geordende kozijnen en balkons.

30. Woningbouwcomplex Enschedelaan Geslaagde interventie

Loevesteinlaan-Steenwijklaan

Van Schagen Architecten - 2003

Als onderdeel van een grotere vernieuwing voor dit deel van Morgenstond werden in opdracht van Vestia twee portiekflats getransformeerd door Van Schagen Architecten. Daarnaast werd achter de twee gehandhaafde blokken en op de hoek tussen de blokken nieuwbouw toegevoegd. De flats zelf werden grondig gerenoveerd waarbij de woningen vergroot en opnieuw ingedeeld werden tot in totaal 78 nieuwe woningen voor gezinnen en ouderen. Daarnaast zijn de gevels van de woningen opgeknapt, onder meer door het reinigen van het metselwerk, het vernieuwen van de kozijnen en het vervangen van de balkons en galerijen waardoor onder andere de woningen in de plint een directe toegang tot de straat hebben gekregen. De uitvoering van de renovatie is, in tegenstelling tot de liefdeloze renovaties ten tijde van de stadsvernieuwing, met veel zorg en veel gevoel voor de karakteristieken van de oorspronkelijke architectuur gedaan. De gekozen aanpak laat op treffende wijze zien dat renovatie en herindelings van de bestaande woningvoorraad tot kwaliteitsvolle resultaten kan leiden en een kansrijk alternatief vormt voor sloop-nieuwbouw.⁵⁷

57] https://www.vanschagenarchitecten.nl/portfolio_page/enschedelaan/

(Haags Gemeentearchief)

31. Woningbouw

Beeldbepalend ruimtelijke ensemble

Genemuidenstraat 157-299, Tubbergenstraat 5-129 en 6-130, Dalerveenstraat 128-238

1953

Ensemble bestaande uit vier bouwblokken, elk met een souterrain met een bergingen en drie woonlagen onder een plat dag. Tussen elke twee bouwblokken bevindt zich een van de straat toegankelijke binnentuin. De woningbouw is opgetrokken uit metselwerk met trappenhuizen die zowel uit de gevel als boven de dakrand uitsteken. De trappenhuizen hebben een transparant karakter door grote verticale raampartijen en zijn op straatniveau gemarkeerd door luifels. Ook de dakrand is geaccentueerd door overstekken.

Waardering:

- Architectonisch: Portiekwoningen waarvan de horizontaliteit wordt doorbroken door markante trappenhuizen die zowel ten opzichte van de gevel als de dakrand uitspringen.
- Stedenbouwkundig: De vier blokken vormen een compositorisch geheel, samen met de kortere bouwblokken op de koppen omsluiten zij de binnentuinen.

Overige interventies:

In dit overzicht volgt een opsomming van ruimtelijke interventies die in het (recente) verleden zijn gedaan in Morgenstond die afwijken van de oorspronkelijke ruimtelijke opzet of visuele werking van Den Haag Zuidwest en daarmee op meer of mindere wijze een fragmenterende of visueel verstorende werking hebben op de ruimtelijke kwaliteit van het stadsdeel. De verzameling moet nadrukkelijk niet gezien worden als een compleet becommentarieerd overzicht van alle ruimtelijke ingrepen die sinds de oplevering van Morgenstond tot stand zijn gekomen maar eerder als een beknopte selectie van ingrepen die op een of andere manier exemplarisch zijn voor een destijds gekozen aanpak. Deze ingrepen zouden idealiter in de toekomst voorkomen zien te worden.

(Google Maps)

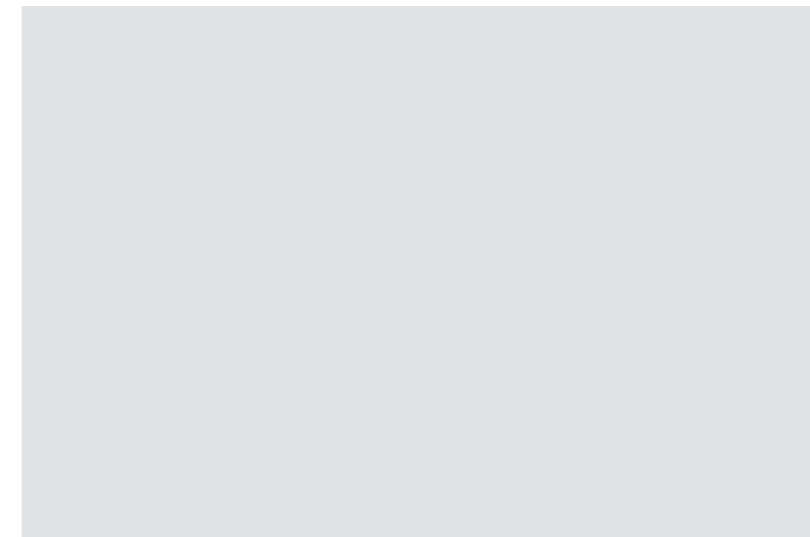
A. Pleinbebouwing uit 2017 op het Almeloplein

Het Almeloplein vormde een belangrijk stedelijk centrum van Morgenstond, niet alleen vanwege het winkelprogramma maar ook in stedenbouwkundig opzicht was het bedoeld als centrum. Het Almeloplein met kleinschalige kioskebebouwing vormde het eindpunt van de lange Meppelweg en de schijfbebouwing was er zo gepositioneerd dat de automobilist vanaf de Meppelweg al een beeld kreeg van het open plein met daarachter een zichtlijn richting het Zuiderpark. Door de verdichting van het plein met nieuwe winkels is de open structuur verloren gegaan, de dichte plinten van de nieuwbouw aan de Loevesteinlaan dragen bij aan de rommelige sfeer.

B. Verdichting winkelcentrum Leyweg

De winkelstraat aan de Leyweg is rond 2000 verdicht met winkelvoorzieningen en autovrij gemaakt. Door deze verdichting is de oorspronkelijke ruimtelijke logica tussen de bebouwde delen en de open ruimte verdwenen. De oorspronkelijke bebouwing aan de oost en westzijde van de Leyweg is daarmee gereduceerd tot een architectonisch fragment uit het verleden.

C. Bebouwing Dalerveenstraat-Loevesteinlaan-Genemuidenstraat-Maartensdijklaan

De nieuwbouw volgt de oorspronkelijke ruimtelijke opzet van de plot en spiegelt daarmee de nabijgelegen oorspronkelijke stempel. Daarmee is het respectvol naar de bestaande strokenbouwstructuur. Wel is er sprake van een flinke schaalvergroting van de volumes en is er in de nieuwe opzet gekozen voor een verharding (ten behoeve van parkeren) en volledige privatisering van de buitenruimte tot achtertuinen. De van oorsprong luchtige, doorwaadbare groene binnenruimtes ogen nu hard en zijn door slagbomen bewust ontoegankelijk gemaakt.

D. Bebouwing Borgerstraat-Hooghalenstraat-Drouwenstraat-Grolloostraat

Van oorsprong vormde deze huidige bebouwde kavel een van vele aanzienlijke open en groene wijkstructuren in Zuidwest. Met de verdichting van deze groene open structuur met laagbouwverkevelingen heeft de ruimtelijke opbouw van Morgenstond aan helderheid en kwaliteit ingeboet.

E. Uitbreiding Winkelcentrum Leyweg

Halverwege de jaren negentig worden de bestaande winkelcentra in Zuidwest gemoderniseerd en uitgebreid. Tussen de Melis Stokelaan en de Hengelolaan wordt de Leyweg autovrij gemaakt en wordt een winkelwandelgebied ingericht. Met de vernieuwing is ook een deel van de groene as langs de Melis Stokelaan bij het winkelcentrum getrokken. Ook al was het groene assenkruis destijds bedoeld voor bijzondere voorzieningen, de schaal en het karakter van het nieuwe winkelcentrum is zo fors en stedelijk dat deze afbreuk doet aan de kwaliteit en de helderheid van de groene hoofdstructuur.

(Dok architecten)

F. Pharos woontoren, Loevesteinlaan

Deze hoogbouw woontoren contrasteert door zijn schaal, losstaande situering, architectuur en kleurstelling sterk met de stedenbouwkundige structuur en architectuur van de wijk. De solitaire positie van het object wordt versterkt door de omliggende nieuwbouw die juist wel de relatie aangaat met de bestaande bebouwing.

(Architectenweb.nl)

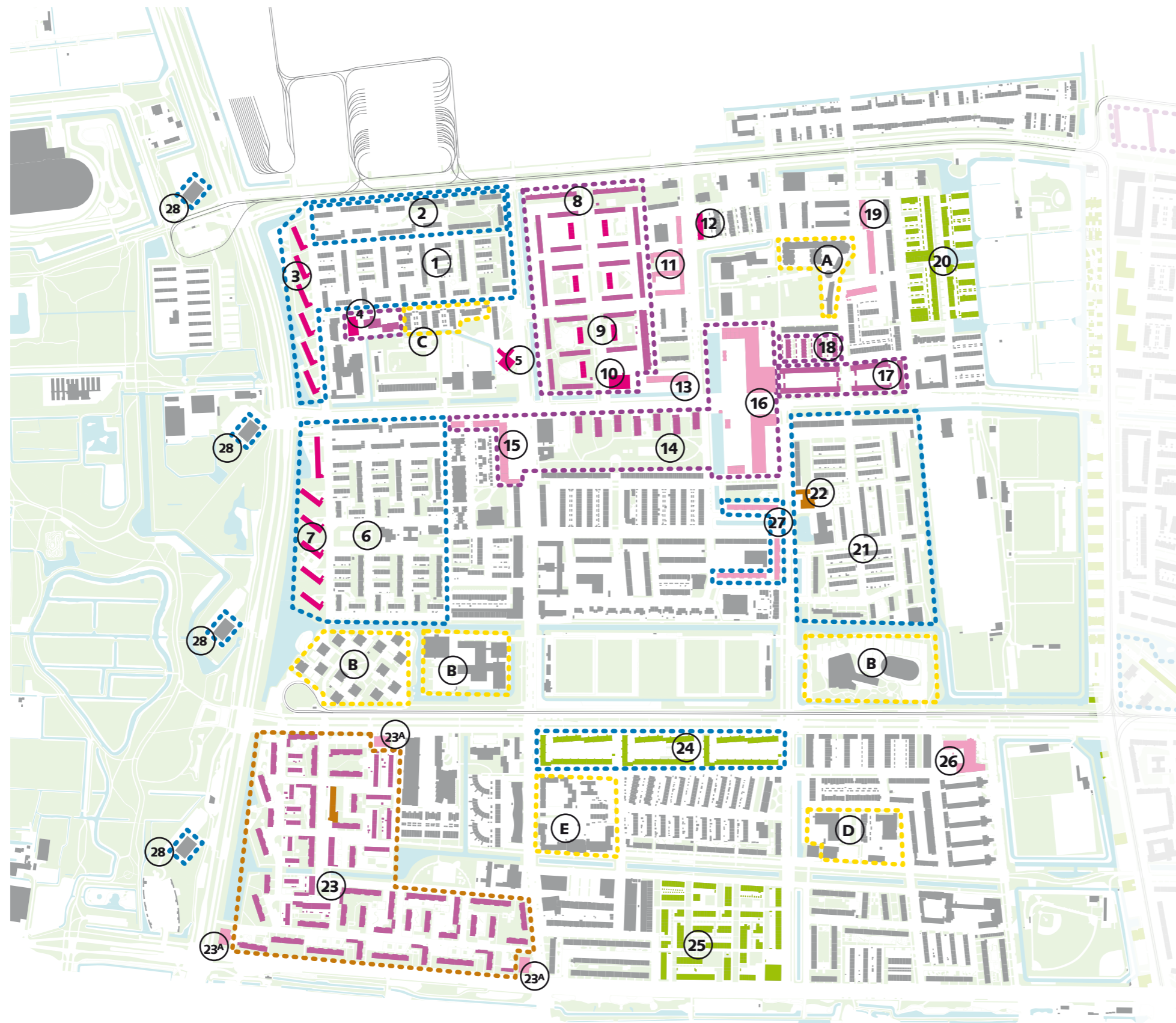
G. Stadsdeelkantoor Escamp, Leyweg

Het stadsdeelkantoor aan de Leyweg moest als 'tweede stadhuis' symbool staan voor de hernieuwde aandacht en vernieuwing van het achtergebleven stadsdeel Zuidwest. In het hart van het stadsdeel is het gebouw verzezen op de plaats van de voormalige MTS. Het object bestaat uit een onderbouw met een bibliotheek en stadsdeelbalies, die als tribune trapsgewijs oploopt tot de hoogte van de omliggende bebouwing. Uit de onderbouw steekt een lichtgekleurd driehoekig bouwvolume hoog de lucht in. Door de positionering, toelopende vorm en lichte kleurstelling worden de omliggende woningen, ondanks het schaalverschil, door de hoogbouw nauwelijks overschaduwd. Van een afstand vervult het stadsdeelkantoor door de opvallende verschijningsvorm juist weer wel de vraag naar een grootstedelijke impuls die het stadsdeel op de kaart zet. Een dergelijke breuk met de wijkarchitectuur en -schaal is te verantwoorden voor een gebouw met een belangrijke publieke en symbolische functie, maar dient bij voorkeur niet herhaald te worden.

Luchtfoto met bebouwing tussen de Vrederustlaan (rechts), de Hengelolaan (boven), Lozerlaan (links) en Parkzijde/Eindstede (onder), 1964 (Haags Gemeentearchief, Aerocamera-Michel Hofmeester)

Bouwlust - Berestein - Vrederust

1. Buurt Meppelweg-Beresteinlaan-Laagveen-Randveen
2. Woningbouw ensemble Meppelweg-Hoogveen
3. 6 galerijflats Randveen-Berestein
4. Transformatorhuis Laagveen 24
5. Exoduskerk Beresteinlaan 261-265
6. Buurt Hengelolaan-Groenezijde-Parkzijde-Landzijde
7. 6 galerijflats Landzijde
8. Buurt Meppelweg-Bouwlustlaan-Hengelolaan-Beresteinlaan-Zonneoord
9. Drive-in woningen Zonneoord 5-23, 135-175, 231-249, 60-78, 190-230
10. Voormalige Pius X- kerk (nu Gezondheidscentrum, onderdeel Zonneoord), Zonneoord 286
11. Woningblok Bouwlustlaan-Vredeoord- Het Oord
12. Woningblok Bouwlust-Marterrade
13. Portiekflat hoek Hengelolaan-Bouwlustlaan-Sterrenoord Flats Meppelweg
14. Winkelcentrum De Stede-Marinipark-Winkelcentrum Beresteinlaan
15. Winkels en woningbouw Beresteinlaan- Hengelolaan
16. Winkels en woningbouw De Stede
17. Woningbouwcomplex Hengelolaan 541-705, Ottenrade 2-72, Hertenrade 362 - 466, e.o.
18. Eengezinswoningen Ottenrade 5-15, 17-27, 29-39, Wolvenrade 7-17
19. Portiekwoningen De Rade 1-152
20. Laagbouwverkevelingen Wezelrade-Hertenrade e.o.
21. Woningbouw Zichten
22. Shalomkerk (voorheen Salvatorkerk) Vrederustlaan 3
23. Drevenbuurt-Vrederust
- 23A. Torens
24. 3 identieke stempels met portiek etage flats Melis Stokelaan- Beresteinlaan - Wolweversgaarde
25. Woningbouw
26. Voormalig R.K. verpleeghuis 'Het Gulden Huis' Steenhouwersgaarde 1
27. Portieketageflats Vrederustlaan- Middenstede- -Eindstede (3x)
28. Torenflats in de Uithof

- A. Nieuwbouwcomplex Wolvenrade
- B. Bebouwing Melis Stoke-zijde
- C. Eengezinswoningen Laagveen
- D. Bebouwing Droogscheerdersgaarde e.o.
- E. Bebouwing Wolweversgaarde-Goudsmidsgaarde-Ambachtsgaarde-Beresteinlaan

- Rijksbeschermd stadsgezicht
- Gemeentelijk beschermd stadsgezicht
- Rijksmonument
- Gemeentelijk monument
- Beeldbepalende architectuur
- Beeldbepalend ruimtelijk ensemble
- Beeldondersteunende architectuur
- Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble
- Geslaagde interventie
- Overige interventies
- Neutraal

Laagveen, gezien van het Randveen, 1963 (Haags Gemeentearchief)

1. Woonbuurt

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Hoogveen-Beresteinlaan -Laagveen- Randveen

Het buurtje is opgebouwd uit vijf repeterende stempels van korte en lange stroken die in totaal elf keer is herhaald door Bouwlust-Berestein. Binnen een stempel is er een mix van middelhoogbouw (vierlaags op een berging) en tweelaagse verkavelingen met eengezinswoningen. De eengezinswoningen hebben privétuinen, omkaderd door hagen. Tussen de bouwvolumes is ruimte voor gemeenschappelijke tuinen, die zorgen voor een groene ordening van de stempel.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: De vijf stempels zijn zorgvuldig geordend rekening houdend met zichtlijnen. Ook ontstaat er door de verschillende hoogtes van de bouwvolumes een dynamisch beeld. De repeterende eenheden inclusief het groen zijn nog volledig in originele staat en daarmee van hoge waarde.
- Architectonisch: Met name de portiekflats zijn architectonisch van waarde vanwege de open gevels en de terugliggende trappenhuizen.

Binnentuin tussen de Meppelweg en het Hoogveen, 2006 (Haags Gemeentearchief, Fotografie Peter van Oosterhout)

2. Woningbouw

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Meppelweg-Hoogveen

F. Ottenhof - 1959

Langs de Meppelweg vinden we een aantal korte en lange evenwijdig aan elkaar geordende vierlaagse portiekflats op een tapijt van collectief groen. In architectonische opzicht is er geen sprake van uitzonderlijke kwaliteiten, maar het ensemble is verzorgd en gaaf.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Er is sprake van een verzorgde ruimtelijke compositie van de volumes in samenhang met het vrij toegankelijke groen. Door de open verkaveling van de bouwmassa's wordt er vanaf de Meppelweg goed zicht geboden op de achterliggende wijk.

Randveen bij de nrs. 349-359, 1992 (Haags Gemeentearchief, Fotopersbureau Hendriksen-Valk)

3. Galerijflats

Beeldbepalende architectuur

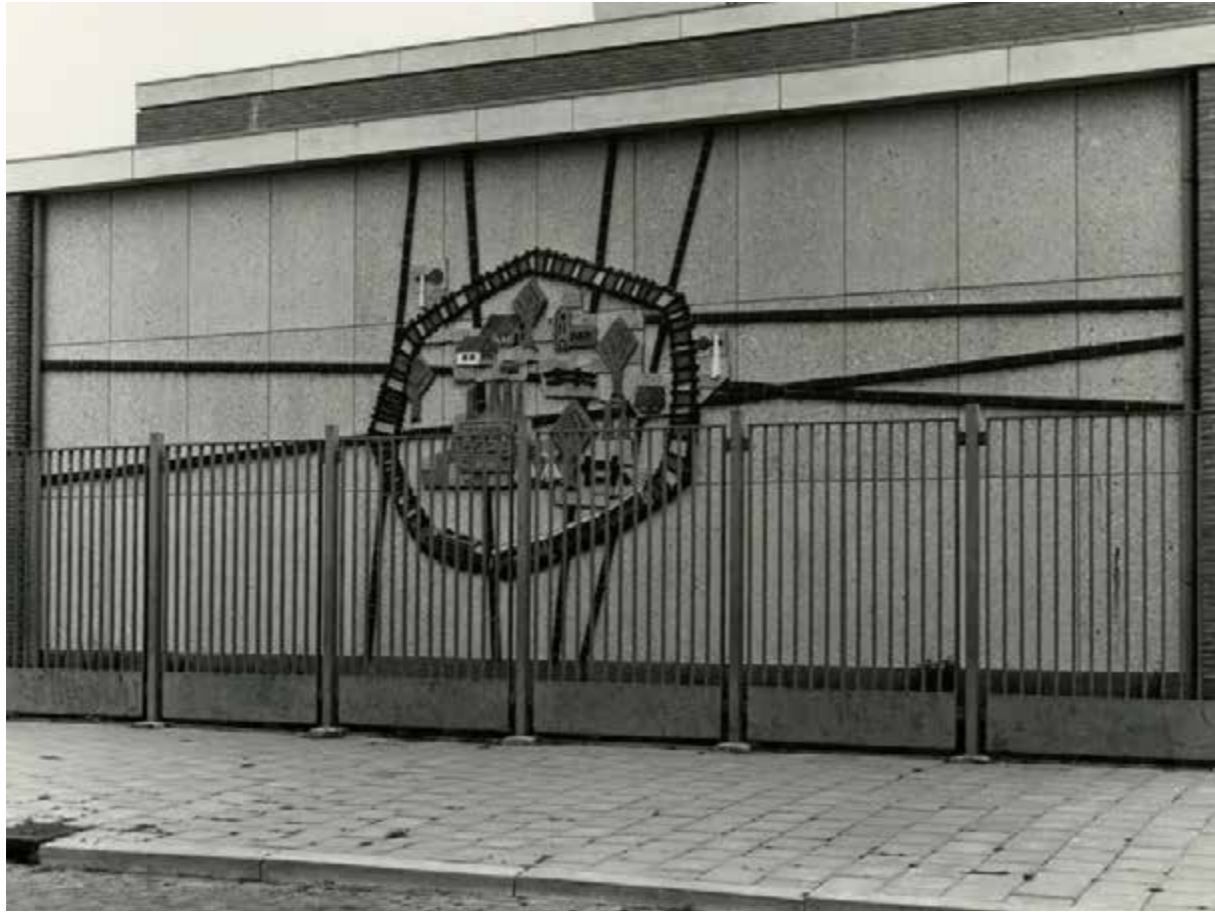
Randveen-Beresteinlaan

F. Ottenhof - 1956 – 1960

Zes identieke galerijflats vormen de begrenzing van de wijk Bouwlust. De volumes zijn schuin op de Randweg gepositioneerd in het groen, zodat er maximaal gebruikt wordt gemaakt van de zon en er zicht wordt geboden op de achterliggende Uithof. De galerijontsluiting van de woningen is gesitueerd aan de Randweg en valt op door de uitkragende betonnen omlijstingen die de galerijen optisch onderbreken, alsmede door de brug en het externe trappenhuis uitkomend op de galerijverdiepingen. De gevels aan de Lozerlaan worden beëindigd door een gekartelde bakstenen rand die de schuine ordening van de volumes benadrukt.

Waardering:

- Architectonisch: De identieke flats zijn zorgvuldig ontworpen en nog vrijwel in gave staat, met uitzondering van de later toegevoegde liftschachten. Desondanks blijft de architectonische kwaliteit overeind.
- Stedenbouwkundig: Er is sprake van een gaaf ensemble van zes galerijflats. De ogenschijnlijke losse ordening in het rijke groen dragen bij aan de stedenbouwkundige kwaliteit.

Laagveen, G.E.B.-station met kunstwerk, 1966 (Haags Gemeentearchief)

4. Transformatorhuis en school Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Laagveen 24

S. Hamerpagt - 1962

Het doosvormige transformatorhuis is ondanks het utilitaire karakter voorzien van bijzonder metselwerk en spekbanden en een mozaïek die de verder vlakke en gesloten gevel van expressie voorziet. Het transformatorstation maakt deel uit van een voorzieningenstrook van de buurt in een groene paviljoenachtige setting, met onder andere scholen, sportvelden en een kerk. Deze school wordt gekenmerkt door een uitkragend volume op kolommen. Samen met de school vormt het huis een ruimtelijk ensemble.⁵⁸

Waardering:

- - Architectonisch: De aanwezigheid van een kunstwerk op een transformatorstation laat zien dat tijdens de wederopbouw ook de meest banale utilitaire gebouwtjes als serieuze ontwerpogave golden. De school is een typisch voorbeeld van schoolarchitectuur uit de wederopbouwperiode en bevindt zich in relatief gave staat.

58] Wijnand Galema, *Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965*, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013, nr. 3, p. 173.

(De Wederopbouw, p.235)

5. Exoduserk Beeldondersteunende architectuur

Beresteinlaan 261-265

J. Abma - 1965-1966

Kleine bescheiden maar moderne kerk onder meer vanwege het verschuifbare wandensysteem dat in het interieur is toegepast waarmee een flexibele plattegrond ontstond, een nieuw principe voor de kerkarchitectuur. Het exterieur is sober maar valt enigszins op door een houten schaaldak met omhoog staande hoekpunten op stalen kolommen boven de kerkzaal.⁵⁹

Waardering:

- Architectonisch: Van waarde vanwege het houten schaaldak op stalen kolommen, het flexibel indeelbare interieur en het kunstwerk met Exodus verhaal
- Stedenbouwkundig: De kerk maakt deel uit van groter voorzieningencluster van de wijk, verder bestaande uit onder andere scholen, sportvelden en een transformatorhuis.

6. Woonbuurt Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Hengelolaan – Groenezijde – Parkzijde – Landzijde

De buurt is volgens hetzelfde ruimtelijke principe opgebouwd als de noordelijk van de Hengelolaan gelegen buurt. Binnen een stempel is er steeds een mix van middelhoogbouw (vierlaags op een berging) en verkavelingen met tweelaagse eengezinswoningen. De eengezinswoningen hebben privétuinen, omkaderd door hagen. Tussen de bouwvolumes is ruimte voor gemeenschappelijke tuinen, die zorgen voor een groene ordening van de stempel. De stempels zijn symmetrisch geordend langs een rechthoekige open groenstrook met daarin paviljoenachtige voorzieningen als een school en een kerk.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: De zes stempels zijn zorgvuldig geordend rekening houdend met zichtlijnen. Ook ontstaat er door de verschillende hoogtes van de bouwvolumes een dynamisch beeld. De repeterende eenheden inclusief het groen én de voorzieningenstrook zijn nog in volledige gave staat en daarmee van hoge waarde.

Op de voorgrond de galerijflats aan de Landzijde, 1994 (Haags Gemeentearchief, Fotopersbureau Hendriksen-Valk)

7. Galerijflats

Beeldbepalende architectuur

Landzijde

F. Ottenhof - 1956 - 1960

Vijf galerijflats vormen de begrenzing van de wijk en zijn in architectuur identiek aan de galerijflats ten noorden van de Hengelolaan. De volumes aan de Landzijde zijn iets haakser op het groen gepositioneerd dan aan de noordelijke Randveen en één langgerekt flat ligt evenwijdig aan de straat. Door de schuine ligging wordt er maximaal gebruikt van de zon en wordt er zicht geboden op de achterliggende Uithof. De galerijontsluiting van de woningen is gesitueerd aan de Landzijde en valt op door de uitkragende betonnen omlijstingen die de galerijen optisch onderbreken, alsmede door de brug en het externe trappenhuis uitkomend op de galerijverdiepingen. De gevels aan de Lozerlaan worden beëindigd door een gekartelde bakstenen rand die de schuine ordening van de volumes benadrukt.

Waardering:

- Architectonisch: De identieke flats zijn zorgvuldig ontworpen en nog vrijwel in originele staat, met uitzondering van de later toegevoegde liftschachten. Desondanks blijft de architectonische kwaliteit overeind.
- Stedenbouwkundig: Er is sprake van een gaaf ensemble van zes galerijflats. De ogenschijnlijke losse ordening in het rijke groen dragen bij aan de stedenbouwkundige kwaliteit.

8. Woonbuurt

Beeldbepalende ruimtelijke structuur

Meppelweg- Bouwlustlaan-Hengelolaan- Beresteinlaan / Zonneoord

B. Merkelbach en P. Elling (portiek-etage) i.s.m. H. Ritter (drive-in) - 1956 - 1959

Het stedenbouwkundig plan van het noordelijke deel van Bouwlust kwam onder supervisie van Rotterdamse architect Jo van den Broek tot stand als gevolg van een zoektocht naar meer ruimtelijke dynamiek en kwaliteit. Merkelbach en Elling tekenden aan de portiekflats, uitgevoerd in het Muwi-systeem, H. Ritter aan de drive-in woningen. De gehele verkaveling rond het Zonneoord en Het Oord vormt een heldere compositie van vrijwel symmetrische bouwblokken in een open verkaveling opgebouwd uit lange stroken met portiekflats en korte stroken met drive-in woningen. Afwisseling ontstaat doordat met de ontsluiting van de blokken wordt gespeeld, deze grenst ofwel aan een binnentuin ofwel aan een woonpad. Centraal door de buurt loopt het Zonneoord, een brede straat met hoge boombeplanting.

De drive-in woningen zijn verdeeld over zeven korte stroken die zijn teruggelegd van de centrale straat en in de gemeenschappelijke binnentuin lijken te liggen. Op de plek van de 'achtste' drive-in woning is de voormalige Pius X-kerk geprojecteerd.⁶⁰

60] DLC Architectuurhistorici, *Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag. Den Haag Zuidwest*, Rotterdam mei 2000, p. 79.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Door de strakke orthogonale opzet ontstaat binnen de buurt een bijzondere en gevarieerde ruimtewerking door de afwisseling van bebouwingshoogte, binnentuinen, woonpaden en straten die in elkaar overlopen, diagonale doorzichten die langer en korter kunnen zijn. De stempels, inclusief het groen, zijn nog in gave staat en daarmee van hoge kwaliteit. De ruimtelijke structuur van de aangrenzende, meer oostelijk gelegen stempels, zijn eveneens intact en dragen bij aan de ruimtelijke beleving.

9. Drive-in woningen

Beeldbepalende architectuur

Zonneoord 5-23, 135-175, 231-249, 60-78, 190-230

H. Ritter - 1957-1958

De in totaal 35 drive-in woningen zijn verdeeld over zeven korte strookjes midden in de gemeenschappelijke tuinen van de omliggende buurt. De woningen zijn een combinatie van split-level en drive-in, waarbij de verdiepingen aan de voor- en achterzijde ten opzichte van elkaar verspringen. De keukens zijn ondergebracht in een uitspringend geveldeel op kolommen en voorzien van ronde vensters. De tapse en overmaatse schoorstenen zorgen voor opvallende verticale accenten en ritmiek.⁶¹

Waardering

- Architectonisch: Deze woningen zijn typologisch uniek in Den Haag Zuidwest en hebben een markante vormgeving.

Zonneoord, R.K. kerk van de H. Pius X, 1966 (Haags Gemeentearchief, Fotobureau Roel Dijkstra)

10. Voormalige Pius X- kerk

Beeldbepalende architectuur / Geslaagde interventie

Zonneoord 286

Th.J. Taen en C.Th. Nix - 1959-1961

De kerk maakt integraal deel uit van Zonneoord, een buurt die onder leiding van Jo van de Broek tot stand kwam. Het complex bestaat uit een grote rechthoekige kerkruimte, voorzien van een schaaldak, een vrij-standende klokkentoren met entreeportaal en een vrijwel loodrecht op de kerk gepositioneerde pastorie met eigen entree. Van 2002 tot 2004 onderging het kerkgebouw een grondige interne metamorfose ten behoeve van een gezondheidscentrum.⁶²

Waardering:

- Architectonisch: Bijzonder expressief voorbeeld van kerkarchitectuur uit de wederopbouwperiode. Daarnaast een voorbeeld van een betekenisvolle transformatie in lijn met oorspronkelijk wijkgedachte.
- Stedenbouwkundig: De voormalige kerk is onlosmakelijk verbonden met de omliggende buurt en heeft mede door de opvallende klokkentoren een markante uitstraling aan de Hengelolaan.

Winkelcentrum Bouwlustlaan, 1992 (Haags Gemeentearchief, Fotopersbureau Hendriksen-Valk)

(Inmiddels verdwenen), 2005 (Haags Gemeentearchief, E.J.A. Molenaar)

11. Woningblok

Beeldondersteunende architectuur

Bouwlustlaan-Vredeoord- Het Oord

Architect en bouwjaar onbekend

Lang blok aan de Bouwlustlaan dat deels een kamstructuur heeft, grenzend aan het Zonneoord-blok. Een doorlopende eenlaagse plint met winkels verbindt drie haaks op de Bouwlustlaan staande woonschijven met aan de andere zijde, op de kopse kant, twee keer een rijtje garageboxen.

Waardering

- Architectonisch interessant vanwege bijzondere typologie met een doorlopende eenlaagse plint die de drie haakse woonschijven verbindt.

12. Woningblok

Beeldbepalende architectuur

Bouwlustlaan-Marterrade

Architect en bouwjaar onbekend

Portiekflat van vier lagen op een souterrain, oorspronkelijk onderdeel van een ensemble met zes identieke blokken. Betonnen penanten delen de gevels op en de gevelvlakken zijn opgevuld met gele baksteen. Inpandige balkons aan weerszijden van de transparante, beglaasde trappenhuizen zorgen voor een uitgesproken plasticiteit. De betonnen daklijst is voorzien van een decoratieve perforatie.

Waardering:

- Architectonisch heel verzorgd, een mooie en fijn gedetailleerde gevelgeleding.
- Stedenbouwkundig is het solitaire gebouw minder interessant. De wijk erachter is vernieuwbouwd.

13. Portiekflat Beeldondersteunende architectuur

Hoek Hengelolaan – Bouwlustlaan -Sterrenoord

Portiekflat van vier woonlagen op een souterrain met bergingen. Het gebouw is opgetrokken uit baksteen, de trappenhuizen zijn voorzien van een glazen gevel boven de opwippende betonnen afdakjes van de entrees. De ruime gedeelde voortuinen en de wat benauwde communale achtertuin zijn afgezoomd met een haag. De bebouwing aan de Hengelolaan ligt hier ruim van de weg doordat er een singel langs loopt, met aan de straat een bomenrij.

Waardering:

- Architectonisch: Verzorgde architectuur aan de hoofd groenstructuur.

Marinipark, 1967 (Haags Gemeentearchief, M.H. van Min)

14. Winkelcentrum en park Beeldbepalende ruimtelijk ensemble

Winkelcentrum De Stede – Marinipark – Winkelcentrum Beresteinlaan

Midden in de wijk Bouwlust-Berestein ligt het Marinipark dat door zijn grootte een structurerend element vormt in het stadsdeel. Het park koppelt de zes omliggende wijken aan elkaar. Aan de koppen van het park bevinden zich twee hoogbouwvolumes, aan de oostzijde het winkelcentrum De Stede en aan de westzijde het bescheidenere winkelcentrum aan de Beresteinlaan. Zeven haakse blokjes in het groen met uitgebouwde garages op de koppen zomen het park aan de noordzijde af.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: De open groenstructuur vormt in samenhang met de genoemde bebouwing een belangrijke ruimtelijke structuur van Bouwlust-Berestein. De hoogbouw van De Stede en Berestein vormen omkaderende landmarks.

Winkelcentrum Beresteinlaan, 1986 (Haags Gemeentearchief)

15. Winkels en woningbouw Beeldondersteunende architectuur

Beresteinlaan - Hengelolaan

F. Ottenhof - 1960-1962

Haakvormig ensemble met aan de Beresteinlaan een achtlaagse woonschijf met in de plint winkels en aan de Hengelolaan vierlaagse portiekflat met een poort die toegang biedt tot de achterliggende buurt.

Waardering:

- Architectonisch: Transparante terugliggende trappenhuizen zorgen voor ritmiek en reliëf in de verder horizontaal gelede gevel. De portiekflat is onder meer bijzonder door de poort met taps toelopende kolommen.

De Stede bij de Hengelolaan, 1966 (Haags Gemeentearchief)

16. Winkels en woningbouw De Stede⁶³ Beeldondersteunende architectuur

Hengelolaan

J. Wils en F. Ottenhof - 1962

Het winkelcentrum bestaat uit twee dubbele haakvormige blokken aan weerszijden van de Hengelolaan. De langgerekte volumes omkaderen het winkelplein dat eveneens in tweeën gedeeld wordt door de verkeersader. De schijven bestaan uit vier lagen: een laag met winkels en daarboven drie lagen met woningbouw. Tussen de lage schijven, evenwijdig aan de Hengelolaan is een hoge torenflat als een duidelijke markering van het hart van de wijk. Ter plaatse van het winkelcentrum heeft de singel harde oevers in de vorm van kades waarmee de stedelijkheid van de plek benadrukt wordt.⁶⁴

Waardering:

- Stedenbouwkundig: Het winkelcentrum heeft een heldere opbouw en maakt op grotere schaal deel uit van een belangrijke hoofdstructuur van Bouwlust. Het ensemble zelf is grotendeels intact gebleven, met uitzondering van enkele uitbreidingen op het plein. Deze zorgen voor een rommelig aanzicht.
- Architectonisch: De gevels van zowel de middelhoge bouw als de hoogbouw zijn vrij vlak maar hebben door de teruggelegen balkons gelaagdheid. Transparant uitgevoerde centrale trappenhuizen zorgen voor verticale accenten.

63] <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/3349908/1/RIS100257>

64] https://www.planviewer.nl/imro/files/NL.IMRO.0518.BP01898Bouwlust-40ON/t_NL.IMRO.0518.BP01898Bouwlust-40ON.html

17. Woningbouwcomplex
Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Hengelolaan 541-705, Otterrade 2-72, Hertenrade 362 – 466, e.o.
H. Brouwer, T.T. Deurvorst - 1957-1960

Woningbouwcomplex dat parallel aan de Hengelolaan is gesitueerd en uit zes samengestelde volumes bestaat. Als geheel vormen de stroken een langgerekt U-vormig blok. Alle blokken hebben een identieke opbouw, vier bouwlagen op een onderbouw met bergingen, ontsloten via externe trappenhuizen en luchtbruggen. In het metselwerk zijn keramische reliëfstenen opgenomen. Eén volume is los van het complex gesitueerd, schuin aan de overzijde van de Hertenrade, en bestaat uit een vrijstaand flatgebouw met zes bouwlagen met in de plint winkels.⁶⁵

Waardering:

- Architectonisch: Van hoge waarde is de fraai ontworpen gevelcompositie aan de binnenzijde van het complex in combinatie met de extern geplaatste glazen trappenhuizen.

(Haags Gemeentearchief)

18. Eengezinswoningen

Beeldbepalend ruimtelijk ensemble

Otterrade 5-15, 17-27, 29-39, Wolvenrade 7-17

Architect en bouwjaar onbekend

Vier korte strookjes laagbouwoningen die haaks op de Otterrade gepositioneerd zijn. De woningen worden ontsloten via het binnenterrein dat steeds deels openbaar en deels privé verkaveld is. De rijtjes worden omzoomd door hagen die bij de privédomeinen hoger zijn en lager bij publieke delen. De architectuur wordt bepaald door verschillende soorten metselwerk, opengewerkte gevels op de koppen en heldere ritmering verkregen door een reeks overmaatse schoorstenen.

Waardering:

- Architectonisch: De woningen onderscheiden zich architectonisch door de dominante ritmering die ontstaat door de hoge en robuuste bakstenen schoorsteenpijpen, het naar binnen toe hellende dak, de opengewerkte koppen en de diversiteit in metselwerk.

19. Portiekwoningen
Beeldondersteunende architectuur

De Rade 1-152

Architect en bouwjaar onbekend

Drie portiekblokken in L-vormige ordening waarvan er twee blokken met een transparant tussenlid zijn verbonden. De hoeken van de flats zijn verbijzonderd met natuurstenen plastieken in de vorm van koppen. De plinten wijken in architectonisch opzicht af en hebben een meer transparante uitstraling.

Waardering:

- Architectonisch: Interessante portieklats met afwijkende plintwoningen gecombineerd met natuurstenen beeldhouwwerkjes op de hoeken.

Betonnen hoeksculptuur, 2007 (Haags Gemeentearchief)

Hertenrade, 2009 (Haags Gemeentearchief)

20. Laagbouwverkavelingen De Raden Geslaagde interventie

*Hertenrade, Wolvenrade, De Rade, Otterrade, Wezelrade
Hve Architecten - 2008*

In opdracht van Vestia zijn 195 koopwoningen gerealiseerd in de omgeving van De Raden met een open strokenverkaveling. In de vormgeving wordt stilistisch teruggegrepen op de architectuur van de wederopbouw door de betonnen constructie met metselwerk invulling.

Het project is een geslaagd voorbeeld van een nieuwbouwinterventie die in de geest van wederopbouwarchitectuur en -stedenbouw is gedaan.

Steenzicht met sculptuur 'Meisjesfiguur', 1966 (Haags Gemeentearchief)

21. Woonbuurt Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

*Zichten e.o.
1956 - 1959*

De buurt vormt een duidelijke stedenbouwkundige eenheid. De randen bestaan uit vierlaagse portiekwoningen, met daarin laagbouw in korte strokenverkaveling. Centraal in de buurt is een geplande cluster van wijkvoorzieningen, oorspronkelijk een kerk, verzorgingstehuis, een winkelcentrum en bedrijfsruimten. Langs de Vrederustlaan staat de Salvatorkerk. Deze kerk markeert de hoek die de singel hier maakt en vormt tevens de entree van de buurt.⁶⁶

Waardering:

- Stedenbouwkundig: De wijk als geheel vormt nog een gave stedenbouwkundige eenheid en is daarmee van waarde.

66] https://www.planviewer.nl/imro/files/NL_IMRO.0518.BP01898Bouwlust-40ON/t_NL_IMRO.0518.BP01898Bouwlust-40ON.html

22. Shalomkerk (voorheen Salvatorkerk) Gemeentelijk monument

Vrederustlaan 3

A. Verschoor en T. Bier - 1955-1959

Sober vormgegeven kerk waar door de inzet van enkele middelen toch sprake is van expressie. Meest in het oog springend is het kruis als decoratief element dat de gehele voorgevel beslaat, alsmede de ranke kerktoeren met abstracte kerkengel die de aanwezigheid van de kerk markeert. De kerk is iets achter de rooilijn geplaatst en opgetild boven het maaiveld waardoor de monumentaliteit van het gebouw wordt benadrukt.⁶⁷

Waardering:

- Architectonisch: De Shalomkerk is een gaaf voorbeeld van kerkarchitectuur uit de wederopbouwperiode.
- Stedenbouwkundig: Het maakt deel uit van een voorzieningszone als onderdeel van een zorgvuldig ontworpen woonbuurt.

23. Drevenbuurt Beschermd stadsgezicht

Vrederust-west

F. Klein - 1960

Met de bouw van de buurt in Vrederust-west was de stadsuitbreiding van Den Haag Zuidwest voltooid. De buurt werd ontworpen door de Groningse architect F. Klein en werd in zijn geheel uitgevoerd in het bouwsysteem Rottinghuis. De buurt is opgezet rond een singel met een bajonetvormige knik en door het verspringen van straten en de open verkaveling van middelhoge bouw en laagbouvvolumes zijn lichte, groene buurtjes ontstaan met dynamische zichtassen. De ordening van de buurt is aangepast aan de meest efficiënte montage van de geprefabriceerde bouwdelen van het bouwsysteem. Desondanks is er geen sprake van een uniforme of monotone buurt. De architect koos ervoor het betonnen prefab-systeem te combineren met (gedecoreerde) metselwerken invullingen en binnen de mogelijkheden van het systeem paste hij verschillende plattegrondoriëntaties, trappenhuisen, balkonindelingen etc. toe.⁶⁸

Waardering

- Architectonisch: Architectonisch: Bijzonderheid schuilt in het feit dat de buurt in zijn geheel volgens de heersende maatvoering van bouwsysteem Rottinghuis is gepland en opgetrokken, een innovatie op de schaal van de stad Den Haag. Ondanks het bouwsysteem hebben de verschillende toegepaste volumes opvallend veel esthetische kwaliteit. Dit komt onder andere door de diversiteit aan woningtypes, en door de combinatie van prefabbeton met traditionele metselwerk invullingen. Het verschil in reliëf en kleur zorgt voor een gelaagdheid in de gevels. De architectuur

Schependreef, gezien ter hoogte van de Baljuwdreef, 1963 (Haags Gemeentearchief)

(23. Drevenbuurt vervolg)

is nog in hoge mate gaaf en door de combinatie van het innovatieve en integraal doorgevoerde bouwsysteem met de gekozen ornamentiek zeer waardevol.

- Stedenbouwkundig: De samenhang tussen de open verkavelingen (zeker die aan de randen van de buurt) het landschap en de waterstructuur is van hoge kwaliteit, mede door de talloze doorzichten die daarmee zijn gecreëerd. De stedenbouwkundige kwaliteit is, vooral door de ongeschonden staat, uitzonderlijk. De opzet van de buurt kan zich door de dynamische verkaveling en afwisselende volumehoogtes, de daardoor gecreëerde zichtlijnen en door de ontspannen ordening van de stroken in het groen, in ruimtelijk opzicht meten met andere belangrijke stedenbouwkundige hoogtepunten uit de wederopbouwperiode.
- Cultuurhistorisch: In cultuurhistorisch oogpunt is de Drevenbuurt van waarde als eerste Haagse woonbuurt die op integrale wijze in systeembouw werd uitgevoerd. Daarnaast is Vrederust-west specifiek van waarde als een wijk die is gebouwd in het systeem Rottinghuis en ontworpen door Frans Klein. Klein werkte destijds intensief samen met Rottinghuis om het bouwsysteem te ontwikkelen en was als gevolg daarvan mede verantwoordelijk voor een groot deel van de gebouwen en wijken die met het bouwsysteem tot stand kwamen. Rottinghuis is bovendien een van de oudste niet traditionele bouwsystemen in Nederland en vinden we naast Den Haag verder terug in Groningen (de Wijert, vanaf 1965) en in Breda en Best (vanaf 1965). Veel van deze wijken in Groningen en Noord-Brabant zijn inmiddels afgebroken dan wel aangepast. De samenwerking Rottinghuis en Klein alsmede de gave staat van de buurt dragen bij aan de cultuurhistorische waarde.

23A. Torens

Beeldondersteunende architectuur

Melis Stokelaan en Erasmusweg

C. Pet - 1960

Op de hoeken van de Drevenbuurt staan drie identieke woontorens van elf etages hoog die formeel geen deel uitmaken van de buurt maar door hun vrijstaande positie en hoogte naadloos opgaan in de ruimtelijke structuur. Ook in architectuur zijn de flats verwant aan de architectuur van de Drevenbuurt door de betonconstructie die in het zicht gelaten is in combinatie met metselwerk (Melis Stokelaan). De flats aan de Erasmusweg zijn inmiddels voorzien van een egale isolatielaag.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: De drie woontorens zijn met zorg als hoogteaccenten gepositioneerd op de hoeken van de Drevenbuurt en zijn daarmee van waarde als onderdeel van dit ensemble.

24. Woningbouw Beeldondersteunende ruimtelijke structuur / Geslaagde interventie

Melis Stokelaan – Beresteinlaan – Wolweversgaarde - Vrederustlaan
W.J. Fiolet (onder andere) - Bouwjaar onbekend

Dit ruimtelijk ensemble is gesitueerd aan de Melis Stokelaan, ten zuiden van de sportvelden in het groene assenkruis dat Zuidwest structureert. Het betreft een stempel die drie keer herhaald wordt en per stempel is opgebouwd uit twee lange stroken met op de westelijke kop een korte strook. De stroken aan de Melis Stokelaan verspringen steeds iets van elkaar wat bijdraagt aan de ruimtelijke ervaring. De architectuur is sober maar verzorgd, de verticale trappenhuizen met aan weerszijden balkons zorgen steeds voor ritmiek in de lange stedelijke wanden. Dit wordt versterkt door de robuuste betonnen omlijstingen van de portieken. Rond 2000 zijn de stroken aan de Melis Stokelaan voorzien van een vijfde bouwlaag en zijn de bestaande trappenhuizen voorzien van liften.

Waardering:

- Architectonisch: De architectuur is met zorg ontworpen en op geslaagde want respectvolle manier gemoderniseerd en opgetopt met een extra bouwlaag.
- Stedenbouw: De lange stroken aan de Melis Stokelaan zijn bedoeld als superstroken die de hoofdverkeersader Melis Stokelaan accentueren. Door de subtiele knik in de verkaveling ontstaat er dynamiek in de stedelijke wand. Daarnaast is het ensemble van drie stempels, inclusief het groen van de binnenterreinen en de omzoming aan de straatzijde nog gaaf en bezit daarmee kwaliteit.

([architectuur.nl/project/erasmuspark-den-haag-zuidwest](https://www.architectuur.nl/project/erasmuspark-den-haag-zuidwest))

25. Woningbouw Erasmuspark Geslaagde interventie

De Gaarde, Vrederustlaan, Erasmusweg, Ambachts-, Wantsnijders- en Muldersgaarde
Van Sambeek & van Veen

600 portiekwoningen in stempelverkaveling hebben in 2007 plaatsgemaakt voor een nieuwe buurt bestaande uit 291 eengezinswoningen in een open verkaveling. Een zeer geslaagd voorbeeld van een nieuwe interventie in de wijk die in de geest van de wederopbouw is gedaan, zowel in architectonisch als in stedenbouwkundig opzicht. Dit manifesteert zich onder andere in de eigentijdse open verkaveling van de volumes, de handhaving van de verhoudingen tussen bebouwde en onbebouwde delen, de open-dicht verhouding in de gevels en het integrale landschap met een uitgebalanceerde verhouding tussen openbaar en privégroen.⁶⁹

Steenhouwersgaarde 1, R.K. verpleeghuis 'Het Gulden Huis', 1965 (Haags Gemeentearchief)

26. Voormalig R.K. verpleeghuis 'Het Gulden Huis' Beeldondersteunende architectuur

Steenhouwersgaarde 1

1966

Modern verpleeghuis voor 280 patienten. Het forse haakvormig volume, met een zeven verdiepingen hoog beddenhuis op een twee-laagse onderbouw, is gesitueerd op de hoek van de Steenhouwersgaarde en de Melis Stokelaan. De lange en hoge schijf sluit qua formaat en massa aan bij de schaal van de bebouwing aan de Melis Stokelaan, een van de drie hoofd oost-westverbindingen van Zuidwest. De gevel van het beddenhuis wordt bepaald door horizontale stroken die op de hoeken worden afgewisseld met transparante verticale stroken. De entree is gesitueerd op de hoek van de twee straten met daarboven over de gehele lengte van het beddenhuis een imposant kunstwerk van de Rotterdamse kunstenaar Louis van Roode.

Waardering:

- Architectonisch: De kwaliteit van de architectuur manifesteert zich onder andere in de losse assemblage van verschillende volumes (de onderbouw, het beddenhuis, de kroon en de lifthuis) alsook in het spel tussen horizontale en verticale delen in de gevel van het beddenhuis en in de afwisseling van open en gesloten volume-onderdelen.
- Stedenbouwkundig: Het verpleeghuis is van waarde als onderdeel van de forse bebouwing aan de Melis Stokelaan. De stedenbouwkundige ligging van het ziekenhuis wordt geaccentueerd door het zeven verdiepingen hoge kunstwerk van Van Roode.

27. Portieketageflats Beeldondersteunende architectuur

Vrederustlaan- Middenstede- -Eindstede

Architect en bouwjaar onbekend

Als onderdeel van een woonbuurtje staan een drietal identieke portiekflats die opvallen vanwege verspringende geveldelen en de overhoekse balkons die daardoor ontstaan.

Waardering:

- Architectonisch: Voorbeeld van een type portieketageflat waarbij is geprobeerd door regelmatige verspringing van de gevel architectonische diversiteit te creëren.

Lozerlaan, 1984 (Haags Gemeentearchief)

28. Torenflats

Beeldondersteunend ruimtelijk ensemble

Uithofspolder

Architect en bouwjaar onbekend

Vier torens schuin geplaatst in de verder volledige groene Uithofspolder markeren de definitieve zuidwestelijke beëindiging van de stad Den Haag. Vanaf dat moment gaat het landschap op in een uitgestrekt tuinbouw- en kassenlandschap.

Waardering:

- Stedenbouwkundig: De vier identieke torens markeren als ruimtelijk ensemble de uiterste, zuidwestelijke uitbreidingsgrens van de stad Den Haag, waarna de tuinbouwkassen het landschap bepalen.

Overige interventies:

In dit overzicht volgt een opsomming van ruimtelijke interventies die in het (recente) verleden zijn gedaan in Bouwlust-Berestein en Vrederust die afwijken van de oorspronkelijke ruimtelijke opzet of visuele werking van Den Haag Zuidwest en daarmee op meer of mindere wijze een fragmenterende of visueel verstorende werking hebben op de ruimtelijke kwaliteit van het stadsdeel. De verzameling moet nadrukkelijk niet gezien worden als een compleet becommentarieerd overzicht van alle ruimtelijke ingrepen die sinds de oplevering van de buurten tot stand zijn gekomen maar eerder als een beknopte selectie van ingrepen die op een of andere manier exemplarisch zijn voor een destijds gekozen aanpak. Deze ingrepen zouden idealiter in de toekomst voorkomen zien te worden.

(Haags Gemeentearchief)

A. Nieuwbouwcomplex Wolvenrade

Het nieuwbouwcomplex is in een afwijkende verkaveling uitgevoerd van grote blokken met gebogen en ronde vormen en zorgt daardoor voor ruimtelijke desoriëntatie in het gebied.

(Haags Gemeentearchief)

B. Bebouwing Melis Stokezijde- Beresteinlaan- Vrederustlaan

Deze bebouwing, die een optelsom vormt van een aantal afzonderlijke interventies in de tijd, is exemplarisch voor een tendens van verdichting van oorspronkelijke open structuren in de wijken van Zuidwest. Het betreft hier de het meest westelijk deel van het groene assenkruis dat deel uitmaakt van de groene hoofdstructuur van Zuidwest. In het groene assenkruis was in oorspronkelijke opzet ruimte voor bijzondere kleinschalige en middelgrote voorzieningen in vorm van scholen, een ziekenhuis, zwembad en talloze sportverenigingen. Deze gebouwen werden hoofdzakelijk langs de randen van het groene assenkruis gepositioneerd, vaak iets teruggelegd vande rooilijn en daardoor royaal omzoomd door beplanting. De gebouwen hadden vrijwel altijd een paviljoenachtige alzijdige opzet. In de loop der tijd is dit deel van het assenkruis dichtgeslibt door de toevoeging van bebouwing met een andere maat en schaal, waaronder recentelijk een scholengemeenschap en een revalidatiecentrum en veel eerder in de jaren tachtig een aantal urban villa's. Alhoewel de groenstructuur afwijkende bebouwingsvormen toestaat werkt de hier genoemde latere bebouwing door de schaal en massa en bijbehorende verstening van het terrein ondermijnend op de ervaring van de hoofdgroenstructuur. De kritische massa van het groen dreigt bij verdere verdichting verloren te gaan. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat de urban villa's in tegenstelling tot de scholengemeenschap en het revalidatiecentrum kleinschaliger zijn van opzet, losjes zijn gepositioneerd en rijkelijk door groen worden omgeven.

(Google Maps)

C. Eengezinswoningen Laagveen

De wijken van Bouwlust zijn geordend door een forse voorzieningszone die is opgebouwd uit sportvelden met langs de randen diverse wijkvoorzieningen als scholen, een transformatorstation en een kerk. De alzijdige paviljoenachtige opzet van deze voorzieningen in het groen zorgen voor doorzichten naar de open sportterreinen. Een deel van deze gemeenschappelijke zone is opgegeven voor vier rijtjes met eengezinswoningen met privétuinen. De tuinen worden met bakstenen muren afgeschermd van de straat waarmee het open en groene karakter van deze gemeenschappelijke zone teniet wordt gedaan en de ruimtelijke logica van de wijk wordt verstoord. Ook in de materialisering, gesloten baksteengevels aan de straatzijde, dissoneren de woningen met de omgeving.

(Google Maps)

D. Bebouwing Droogscheerdersgaarde e.o.

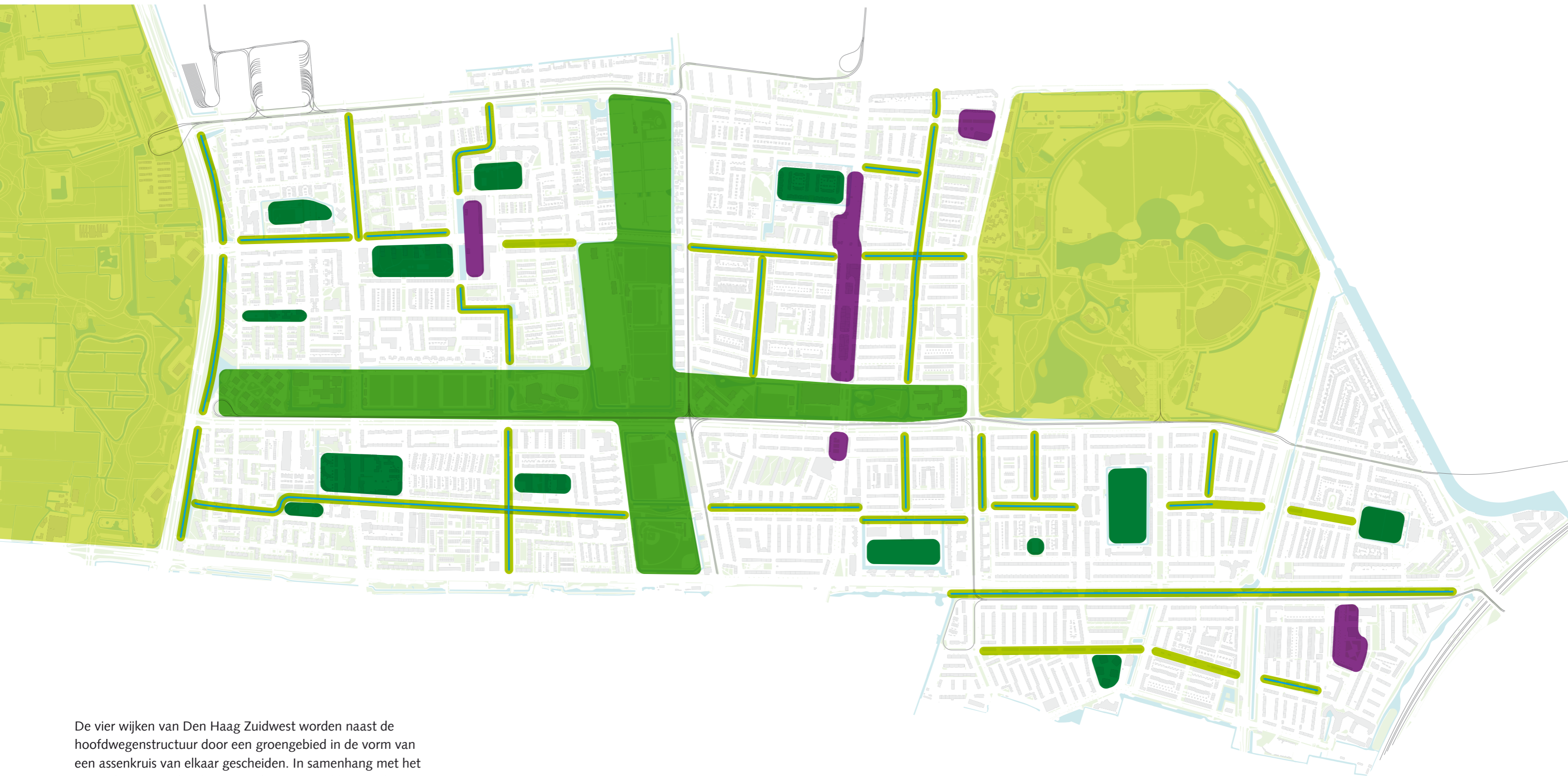
De ruimtelijke structuur van de wijken Bouwlust-Berestein en Vrederust worden mede gevormd door een aantal open groenstructuren, waaraan dikwijks wijkvoorzieningen als scholen, kerken en buurtgebouwen als alzijdige paviljoenachtige gebouwtjes waren gesitueerd. Aan de Droogscheerdersgaarde is deze structurerende groene ruimte opgegeven voor de nieuwbouw van scholencomplexen en eengezinswoningen. Alhoewel de functie (met uitzondering van de woningbouw) in wezen passend is bij het wijkvoorzieningen-karakter van deze locatie, heeft dit deel van de ruimtelijke opbouw van Vrederust-oost door de verdichting en verstening van deze groene open structuur aan helderheid en kwaliteit ingeboet.

(Google Maps)

E. Bebouwing Wolweversgaarde-Goudsmidsgaarde-Ambachtsgaarde-Beresteinlaan

De ruimtelijke structuur van de wijken Bouwlust-Berestein en Vrederust worden mede gevormd door een aantal open groenstructuren, waaraan dikwijks wijkvoorzieningen als scholen, kerken en buurtgebouwen als alzijdige paviljoenachtige gebouwtjes waren gesitueerd. Deze kavel in de omgeving van de Ambachtsgaarde maakte van oudsher deel uit van een langgerekt gemeenschappelijk groengebied verbonden aan een buurtwinkelcentrum. In het groengebied was plek voor wijkvoorzieningen zoals scholen en sportvelden. Net als bij de eerder besproken Droogscheerdersgaarde is deze structurerende groene ruimte verdicht met enkele rijtjes eengezinswoningen. Als gevolg van deze niet in samenhang met de omgeving ontworpen ingrepen heeft dit deel van de ruimtelijke opbouw van Vrederust-oost door verdichting en verstening van deze groene open structuur wederom aan helderheid en kwaliteit ingeboet.

De vier wijken van Den Haag Zuidwest worden naast de hoofdwegenstructuur door een groengebied in de vorm van een assenkruis van elkaar gescheiden. In samenhang met het netwerk van singels, pleinen, parken, sportvelden en plantsoenen vormen ze de ruimtelijke groenstructuur van Den Haag Zuidwest. In deze kaart zijn de oorspronkelijk geplande groenstructuren in geabstraheerde vorm gevisualiseerd. Hierin worden de geplande hoofdgroenstructuur alsook het uitgebreide systeem van geplande open structuren (singels, parken, pleinen, sportvelden) in de wijken in kaart gebracht.⁷⁰

- Zuiderpark / De Uithof
- Groen assenkruis
- Groene parken en sportvelden
- Singels
- Pleinen

⁷⁰ Het oorspronkelijke groenontwerp voor Den Haag Zuidwest hebben we binnen de scope van dit onderzoek helaas niet kunnen achterhalen, waarmee deze tekening gelezen moet worden als een geïnterpreteerde reconstructie.

Waardevolle groenstructuren

De ruimtelijke hoofdstructuur van Den Haag Zuidwest wordt naast het stelsel van wegen, straten en pleinen grotendeels bepaald door de integraal mee ontworpen groene en blauwe structuren, in de vorm van parken, sportvelden, plantsoenen en singels. Deze groene en blauwe structuren manifesteren zich op verschillende schaalniveaus in Zuidwest.

Zuidwest

- Allereerst is er de hoofdgroenstructuur in de vorm van een assenkruis. Het groene kruis ordent de verschillende wijken van Zuidwest en vormt daarnaast een imposante groene long voor de omgeving. In het groene assenkruis was ruimte voor bijzondere kleinschalige en middelgrote voorzieningen in vorm van scholen, een ziekenhuis, zwembad en talloze sportverenigingen. Deze gebouwen werden hoofdzakelijk langs de randen van het groene assenkruis gepositioneerd, vaak iets teruggelegd van de rooilijn en daardoor royaal omzoomd door beplanting. De gebouwen hadden vrijwel altijd een paviljoenachtige alzijdige opzet. Daarnaast bood het assenkruis ruimte aan sportvelden en volkstuinten. Ondanks enkele verdichtingen van de hoofdgroenstructuur, met name aan de westzijde in Bouwlust- Berestein en Vrederust (zie p. 112) en ter hoogte van de Leyweg is deze nog in hoofdlijnen intact en van hoge waarde.

Wijk en buurt

- Daarnaast is er door heel Zuidwest een netwerk van singels en groenstroken geprojecteerd die de wijken en buurten geleiden en zonerend. Elke buurt werd vervolgens uitgerust met een kleinere open groenstructuur in de vorm van een park, plein of een sportveld dat voor lucht, ruimte en ordening in de woonomgeving zorgde (zie voor dit netwerk ook kaart p. 112). Enkele van deze open groenstructuren zijn inmiddels verdicht en verkaveld waardoor de ruimtelijke groenstructuur op wijkniveau verstoord is geraakt.
- De lineaire structuur van zowel de singels als de belangrijkste straten wordt steeds gemarkeerd met een forse groene zone die is beplant met flinke bomen. De singels kregen een symmetrisch profiel met aan weerszijden een groen talud met flauwe helling die vervolgens werd begeleid met bomenrijen en een voetgangersroute. De hoofdstraten zijn consequent opgevat als parkways met een vergelijkbare symmetrische opzet, met centraal een groene middenberm voorzien van hoge bomen en aan weerszijden eveneens hoge bomen. Belangrijke kruisingen van singels en straten werden eveneens geaccentueerd door flinke bomenpartijen die in groepjes werden geplaatst. Met name de volgroeide bomenpartijen en de gave groene singelstructuur dragen bij aan het groene karakter van de buurt en de heldere ruimtelijke opzet.
- Op buurtniveau zijn door Zuidwest heen talloze kleinere plantsoenen te vinden, op hoeken van de woonbuurt en als gemeenschappelijke tuinen tussen de stroken portiekflats.

Straat en blokken

- Op straat- en blokniveau vinden we ten slotte het voor Zuidwest zo kenmerkende buffergroen, in de vorm van smalle stroken met gras of lage begroeiing die de portiekflats steeds omkaderen en zorgen voor een zachte overgang van de straat naar de woning.

De integrale toepassing van het groen- en waternetwerk als onderdeel van de ruimtelijke structuur van heel Zuidwest alsook de hoge kwaliteit en de gaafheid van de inmiddels zeer volwassen beplanting en bomen op alle schaalniveaus, zorgen voor een hoge monumentale waarde ervan. Wel moet ten aanzien van de hoofdgroenstructuur worden opgemerkt dat door de beslotenheid van sportclubs en de beperkte toegankelijkheid het groen vaak eerder als barrière fungeert dan als een prettige uitnodigende voorziening.

Luchtfoto van Morgenstond (onder) en Bouwlust met centraal het groene, nog onbebouwde assenkruis (Haags Gemeentearchief)

Voorbeeld van kleinschalige
privatisering van de
gemeenschappelijke tuinen

Conclusies

Introductie

Na analyse van de stedenbouwkundige- architectonische en cultuurhistorische achtergronden van de drie wijken in Den Haag Zuidwest en de inventarisatie van de objecten en structuren/ensembles volgen in dit deel van het onderzoek een aantal algemene conclusies ten aanzien van (de omgang met) het stadsdeel. Uit deze conclusies vloeien aanbevelingen voort met de betrekking tot de omgang met het gebied in de huidige situatie. Eveneens worden er in algemene zin handvatten geboden voor verbeteringen in het gebied.

Algemeen

In de publieke opinie wordt zowel in het verleden als in het heden vrij kritisch gekeken naar Den Haag Zuidwest. In de architectuurvakwereld werd al ten tijde van oplevering van de eerste portiekwoningen gesproken over de verouderde stedenbouwkundige inzichten waarop de stadsuitbreiding tot stand was gekomen.⁷¹ Rotterdam en Amsterdam werden door critici gezien als vele malen vooruitstrevender en innovatiever als het ging om grootschalige geplande stadsuitbreidingen en woningbouw in het algemeen, Den Haag sukkelde er wat achteraan omdat het geen afscheid leek te kunnen nemen van de traditionele stedenbouw van Berlage en later Dudok. In de huidige tijd worden de opeenvolgende monotone portiekflats één op één gekoppeld aan de sociaal maatschappelijke problemen die Zuidwest sinds de jaren tachtig domineren. Wie zich intensiever verdiept in Den Haag Zuidwest ziet in de bebouwing een worsteling van de toenmalige ontwerpers om traditionele architectuuropvattingen te verenigen met de moderne ideologie, de innovatie en esthetiek binnen de strakke kaders die vanuit de overheid werden opgeworpen voor de naoorlogse woningbouw. Als gevolg van de enorme bouwopgave en beperkte budgetten is er een beperkte diversiteit in ruimtelijke composities gerealiseerd en vormen architectonische innovaties eerder uitzondering dan regel. Maar wat vooral opvalt is de architectonische diversiteit en rijkheid die is gerealiseerd in de verschijning van de portiekflats. Door variëteit in detaillering en geleding van de gevels en de grote hoeveelheid wederopbouwkunst, zowel in/ aan de gebouwen als in de openbare ruimte, is er geenszins sprake van monotone gevels en eentonige herhaling. Binnen de toegestane gestandaardiseerde kaders hebben de ontwerpers destijds alle haalbare registers opengetrokken om de woningbouw van individuele expressie te voorzien. Dit alles, gecombineerd met de nadrukkelijk mee ontworpen openheid en de dominantie van het groen, maakt dat de drie wijken van Zuidwest over niet te onderschatten grote ruimtelijke kwaliteiten beschikt. Vrederust-West (de Drevenbuurt) vormt hierin een hoogtepunt. Wat Den Haag Zuidwest eveneens verrassend maakt en daarmee onderscheidend van andere wederopbouwijken uit die periode is juist die verguisde combinatie van traditie en moderniteit die zich met name in Moerwijk en Morgenstond manifesteert. Den Haag Zuidwest is als grootschalige naoorlogse stadsuitbreiding onmiskenbaar en uniek Haags. Door de sociaal-maatschappelijke problematiek en de daaruit voortvloeiende herstructureringsagenda lijkt men te zijn vergeten hoe bijzonder het stadsdeel is dat zowel op cultuur- en architectuurhistorisch alsook op stedenbouwkundig vlak zeker van waarde is.

Conclusies ten aanzien van cultuurhistorische waarden

- Den Haag Zuidwest is een van de grootste geplande aaneengesloten naoorlogse stadsuitbreidingen van Nederland.
- Door de vele jonge, groeiende, middenklasse gezinnen kreeg het de veelzeggende bijnaam 'kraamkamer van de wederopbouw'.
- Op verschillende manieren was het sociologisch en stedenbouwkundige principe van de wijkgedachte terug te zien in wijken van Zuidwest; de zorgvuldig ingerichte binnentuinen en het uitbundige verenigingsleven in Moerwijk, de speciale aandacht voor het wijkcentrum Leyweg als brandpunt van de wijk in Morgenstond, en het dichte netwerk van buurtwinkelcentra in Bouwlust en Vrederust. Veel van deze kenmerkende elementen zijn onder invloed van een teruglopend inwonersaantal en een sterk veranderende bevolkingssamenstelling verdwenen. Zo zijn binnentuinen afgesloten, verloederd en amper gebruikt, moesten vanaf de jaren tachtig veel buurtwinkelcentra sluiten, en kampt zelfs het stadsdeelcentrum aan de Leyweg met leegstand.
- De grootschalige vernieuwingsoperaties vanaf de jaren negentig hebben veel (koop)woningen in het duurdere segment opgeleverd en Zuidwest een diversere bevolkingssamenstelling opgeleverd. Door de crisis is de vernieuwing en renovatie van de bestaande voorraad sociale huurwoningen echter blijven liggen.

Conclusies ten aanzien van de stedenbouwkundige waarden

- Na bestudering van Den Haag Zuidwest luidt de conclusie dat de ruimtelijke hoofdstructuur, inclusief de integraal mee ontworpen groene en blauwe structuren, nog volledig intact is en van grote waarde. Zuidwest bestaat uit drie afzonderlijke wijken die in fases zijn ontworpen van oost naar west en worden samengehouden door een orthogonaal stelsel van hoofd- en secundaire verkeerswegen en een groen assenkruis. De continue lange lijnen die Zuidwest ordenen komen voort uit de Haagse stadsstructuur. Het groene assenkruis heeft naast het bieden van groene longen voor de wijk een belangrijke ordenende functie.
- Het in samenhang ontworpen groen in en om Zuidwest, maar ook op kleiner schaalniveau in de buurten is van grote waarde, niet alleen vanwege de ordening en geleding die het groenlandschap biedt maar ook vanwege de rijke tot wasdom gekomen beplanting.
- De wijken Moerwijk, Morgenstond en Bouwlust-Berestein-Vrederust hebben elk een eigen ruimtelijk karakter. De wijken kwamen in verschillende periodes en onder invloed van meerdere stedenbouwkundige visies tot stand en hebben als gevolg daarvan zeer specifieke eigen ruimtelijke karakteristieken: bepaald door het traditionele halfopen gesloten bouwblok met daartegenover een overwegend open verkaveling.
- Op de schaal van de stad Den Haag geldt Zuidwest als proeftuin voor het denken over de vernieuwing van de stedenbouw: onder meer zichtbaar in de verkaveling van de buurten, waarin de overgang van traditionele naar moderne stedenbouw zich manifesteert.
- Het groen van het assenkruis heeft een belangrijke ordenende functie maar is niet nadrukkelijk ingericht op verblijf, door de beslotenheid van sportclubs en de beperkte toegankelijkheid functioneert het groen eerder als barrière dan een uitnodigende voorziening.
- Met betrekking tot de omgang met de kunstwerken van Zuidwest, zowel in de openbare ruimte als aan de gevels en in de interieurs van gebouwen, wordt aanbevolen om altijd de zeer complete en doorwrochte inventarisatie *Goede sier gemaakt. Monumentale kunst in Den Haag Zuidwest 1945-1970* (2008) te raadplegen om het belang en de waarde de betreffende kunsttoepassing te kunnen duiden.

Conclusies ten aanzien van architectuurhistorische waarden

- Met de name de portiekflats worden in verschijning gekenmerkt door herhaling en uniformiteit. Desondanks is er sprake van onderscheid en diversiteit in de architectuur. Dit manifesteerde zich onder meer in toegepaste ornamentiek, verschil in materialisering, vaak in de vorm van een combinatie tussen beton en baksteen, bijzondere metselverbanden, overstekken, wisselende kapvormen en luifels. Ritmering en plasticiteit in de continue gevelwanden werd verkregen door de plaatsing van balkons, deze waren soms naar buiten en soms naar binnen gericht en de verticale vaak transparant uitgevoerde en teruggelegen trappenhuizen die de woningen ontsloten. Ook was er een belangrijke rol weggelegd voor kunsttoepassingen bij de gebouwen. Op de gevels, in de portieken en in de buitenruimte vinden we door heel Zuidwest heen talloze kunstwerken in de vorm van sculpturen, mozaïeken, glasappliqués et cetera. De uitzonderlijke hoeveelheid kunsttoepassingen draagt bij aan de esthetische waarde.
- Ook op architectonisch vlak was er ruimte voor innovaties: van traditionele Haagse open portiekbouw naar het nieuwe bouwen, met adagium van licht, lucht en ruimte.
- Eveneens was er ruimte voor andere vormen van innovaties: architectuur/plattegronden, wijkgedachte, systeembouw.
- Ondanks dat er veel veranderd is in Den Haag Zuidwest zijn nog veel ruimtelijke ensembles zeer verzorgd en gaaf
- De architectuur is over het algemeen verzorgd in detaillering en materialisering, zeer divers en gaaf (woningbouw en voorzieningen: kerken, scholen etc.)
- Nieuwe ruimtelijke ingrepen zijn relatief beperkt maar zorgen voor versnippering/fragmentatie.
- De koerswijziging die is ingezet vanaf de jaren negentig heeft een verandering van collectief naar privaat (van collectief groen naar privétuinen), afwijkende verkavelingen en schaalvergroting tot gevolg gehad. Dit is van invloed op de ruimtelijke logica van de drie wijken.
- Stadsarchitect Fop Ottenhof (1906-1968) vervulde een belangrijke rol in de totstandkoming van Zuidwest. Ottenhof was als hoofdarchitect-afdelingschef bij de gemeentelijke woningdienst verantwoordelijk voor de uitvoering van talloze woningbouwprojecten in grote delen van Morgenstond.⁷² Ottenhof was voortdurend op zoek naar vernieuwing en optimalisering van woningplattegronden, binnen de beperkingen van door de overheid opgeworpen regels en bepalingen voor de woonkwaliteit.⁷³ Later zou hij ook een stempel drukken op Mariahoeve.

Algemene aanbevelingen

Ten aanzien van beleid:

- Omarm Zuidwest om zijn ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteiten. Om de algemene cultuurhistorische waarde van Zuidwest te beschermen is het van groot belang dat deze wordt (h)erkend en bovendien snel wordt verankerd in gemeentelijk beleid. Met de noodzaak om in een versneld tempo fors meer woningen te creëren in Zuidwest is het extra van belang de originele kwaliteiten van Zuidwest, stedenbouwkundig en architectonisch, te herkennen en uit te dragen. Het huidige ruimtelijke beleid voor Zuidwest wordt meer gestuurd door economische en sociaalmaatschappelijke motieven en veel minder door ruimtelijke en culturele overwegingen. Terwijl het een het ander niet per definitie hoeft uit te sluiten. Deze aanbeveling betekent concreet dat men bij het opstellen en wijzigen van bestemmingsplannen, ontwikkelingsvisies, beeldkwaliteitsplannen en het beoordelen van sloop-en omgevingsvergunningen zich meer rekenschap moet geven van cultuurhistorische kwaliteiten en daar naar dient te handelen.
- Ontwikkel een dynamische ontwikkelingshittkaart op de schaal van heel Zuidwest om alle verwachte en al gerealiseerde ingrepen in kaart te brengen ten einde het overzicht over de samenhang te bewaren en actief daarop te kunnen sturen. Belangrijk voor de samenhang van de ruimtelijke structuur is om te allen tijde te voorkomen dat er in de wijken 'postzegelstedenbouw' plaatsvindt. Deze kaart moet niet alleen beschikbaar zijn voor de planners en stedenbouwkundig ontwerpers van de gemeentelijke dienst maar ook voor alle woningcorporaties met bezit in het gebied. Besef van de ontwikkelingen op de grote schaal en buiten de grenzen van het eigen woningbezit draagt bij aan de wil tot een samenhangende aanpak.

Ten aanzien van stedenbouw

- De ruimtelijke afleesbaarheid en daarmee de kwaliteit van de hoofdstructuur van Zuidwest zorgvuldig bewaken en geen grootschalige en incidentele ruimtelijke afwijkingen in het raamwerk toestaan. Dit alles dient vastgelegd te worden in een ruimtelijke visie voor de lange termijn.
- Het groene assenkruis vormt daarin een zeer hoge landschappelijke kernkwaliteit, nieuwe (woon) bebouwing in de groene zone gaat niet alleen ten koste van de landschappelijke kwaliteit maar ook ten koste van het onderliggende structurende karakter. Dit kruis vormt een essentieel en uniek onderdeel van het stedenbouwkundige ontwerpconcept, verdichting doet daar afbreuk aan. Ter behoud van de kwaliteit van deze groenstructuur raden wij geen verdere incidentele, en ondoordachte bebouwing in het assenkruis toe te staan. Wel adviseren wij om het groen van karakter te herzien middels een integraal landschapsplan zodat er meer mensen gebruik kunnen maken van het groen, de biodiversiteit wordt vergroot en de meerwaarde ervan voor mens en dier beter dan nu kan worden ervaren. Daarvoor is het noodzakelijk om nader onderzoek te doen naar (het achterhalen) van het oorspronkelijk landschapsonwerp voor Den Haag Zuidwest om op alle schaalniveaus, van hoofdstructuur tot plantsoen, meer begrip te krijgen voor de intenties en achtergronden van het groen.
- Houd open wat open is, met bijzondere nadruk op de groene en blauwe structuren in de wijken en buurten. Het voortdurend dichtslippen van open ruimte tussen de woningblokken door parkeren en privé(buiten)ruimte vormt een serieuze bedreiging waarvoor een passende oplossing moet worden gezocht. Leg parkeergarages waar mogelijk onder het maaiveld om het open karakter van de verkaveling en de bijzondere doorzichten niet te verstoren. In de meest ideale situatie wordt de parkeernorm fors naar beneden gesteld en de aansluiting op het openbaar vervoer netwerk versterkt.

72] Ottenhof deed ervaring op bij de bureaus van Jo van den Broek en Sybold van Ravesteijn waar hij aan veel woningbouwprojecten werkte. Na zijn dienstverband bij de gemeente Den Haag ging hij een langdurige samenwerking aan met Jan Wils waarmee hij zich later associeerde in Architectenbureau Wils en Ottenhof.

73] 'Veel doen in een kleine keuken', in: **De Telegraaf**, 01-10-1955, p.15.

- Streef bij het maken van nieuwe binnenhoven naar gemeenschappelijke semi-toegankelijk tuinen die vanaf de straatikbaar zijn. De gemeenschappelijke tuinen kunnen eventueel worden gecombineerd met privétuinen. Afsluitingen van deze binnenhoven en privétuinen dienen zoveel mogelijk mee ontworpen te worden, idealiter transparant vergroend te zijn en laag. Dit om doorzicht vanaf de straat te kunnen waarborgen. Dichte muren en verhoogd groen boven op parkeergarages worden binnen dit kader nadrukkelijk afgeraden.
- Verdichting, vernieuwing en schaalvergroting is goed voorstelbaar langs de continue hoofdverkeersaders in de vorm van langgerekte woonschijven. Hoogbouw vindt idealiter alleen ter hoogte van de kruispunten plaats, conform de ruimtelijke principes van oorspronkelijke stedenbouw plan. Daarbij raden wij aan met de positionering van de hoogbouw op de kruispunten rekening te houden met het openhouden van de doorzichten van de lange lijnen.
- Bij nieuwbouw slechts sporadisch afwijkende verkavelingen toestaan en alleen wanneer deze op grotere schaal en op integrale ruimtelijke wijze is afgewogen en past binnen de ruimtelijke logica van het stadsdeel. Dit om ruimtelijke incidenten te voorkomen. Wij bevelen aan verdichting te zoeken middels een slimme hedendaagse vertaling van de bestaande stempels tot een nieuwe stempel. Bij deze eigentijdse vertaling van de stempels dienen de belangrijkste karakteristieken goed herkenbaar te blijven zoals een dynamische en consequent doorgevoerde strokenverkaveling in repeterende vorm, hoogteverschil tussen de korte en langere stroken die zichtlijnen en doorkijkjes tussen de bouwvolumes creëren, alsook flinke groene, openbaar doorwaadbare ruimtes tussen de bouwblokken die een gemeenschappelijk karakter hebben.
- Daarnaast zou het overwogen kunnen worden om bij de verdichtingsopgave te onderzoeken of het mogelijk is om een bestaande buurt helemaal 'op te geven' voor een aanzienlijke nieuwbouw/verdichting met als resultaat dat daarmee de ruimtelijke kwaliteiten van de meest beeldbepalende andere wijken (denk bijvoorbeeld aan de Dreven en Zonneoord) intact kunnen blijven. Deze aanpak zal uiteraard heel goed op risico's bestudeerd en onderbouwd moeten worden. Van groot belang is in elk geval dat er op de grote en kleinere schaal van de wijken ruim voldoende van de karakteristieke bebouwing en ruimtelijke structuur van Den Haag Zuidwest resteert. Met andere woorden, zak niet door de ondergrens van de beeldbepalende kritische massa heen.
- De genoemde drie wijken hebben allen een eigen karakteristiek en daarmee een op maat gemaakte ruimtelijke aanpak nodig. *Geen one size fits all approach.*
- Het groen van de binnenhoven alsook het buffergroen is volgroeid, open en doorgaans van hoge kwaliteit maar slecht onderhouden. Benut het potentieel van dit groenkapitaal door goed groenonderhoud en maak bewonersinitiatieven die het groen activeren door de aanleg volkstuinten of pluktuinen mogelijk.
- Streef bij de inrichting van Zuidwest naar het handhaven en toevoegen van universele kwaliteiten voor aantrekkelijke stedelijke woongebieden. Dat wil zeggen: creëer waar mogelijk open plinten, handhaaf het zicht en de toegankelijkheid op het groen en het water en steek door waar het opportuun is. Zicht en toegankelijkheid op en tot water en groen betekent kwaliteitsverhoging. Toegankelijke en goed geprogrammeerde plinten betekenen levendigheid en veiligheid door sociale controle.

Ten aanzien van architectuur

- Behoud zo goed mogelijk het architectonisch waardevolle (sociale woningbouw)erfgoed, zoals aangegeven in de inventarisatie van deze rapportage. Bescherm deze blokken waar mogelijk, koester ze en ga er zorgzaam mee om. Bij verduurzaming en modernisering van de woningvoorraad raden wij in alle gevallen aan allereerst hoogwaardige renovatie van de bestaande blokken te overwegen, waarbij de bestaande gevelgeleding, plasticiteit, materialisering en opendicht verhouding het uitgangspunt vormen. De plattegronden zijn vrij voor eventuele samenvoeging of andere vormen van indelingen waarbij bijvoorbeeld dichte garages of bergingen in de plinten worden omgevormd tot begane grond woningen of inpandige balkons, met behoud van de gevelkarakteristieken, worden ingezet ter vergroting van de woning. Maak daarbij gebruik van best practises voor de mogelijkheden alvorens vervangende nieuwbouw te overwegen en schakel op voorhand de dienstdoende stedenbouwkundige in voor de ruimtelijke samenhang met de omgeving.
- Naast de zorgvuldige omgang met de architectuur pleiten wij ook voor het beschermen van de open ruimte tussen en om de blokken, deze is essentieel verbonden met de architectonische kwaliteit van de woonblokken en met de ruimtelijke kwaliteiten van de straten. Laat geen versmelting toe van bebouwing aan de straten en wegen. Bescherm de 'lucht' en buffergroenzones tussen de verschillende blokken en aan de straten, deze zorgt voor dynamiek en gelaagdheid.
- Stel voor nieuwbouw een beeldkwaliteitsplan op waarin de ruimtelijke essenties en principes van de wederopbouwblokken van Zuidwest uitgangspunt vormen voor hedendaagse architectonische vertaling. Denk hierbij aan principes als de verhouding tussen massaopbouw en open ruimte, de gevelgeleding (horizontaal wordt afgewisseld met verticale delen), terugspringende geveldelen, kapvorm en -helling, materialisering en detaillering etc. etc.
- Een groot deel van woonblokken in Zuidwest is destijds ontworpen door of onder supervisie van gerenommeerde architecten tot stand gekomen met een flinke staat van dienst. Dit is een teken dat men de sociale woningbouwopgave serieus nam en esthetiek een grote rol speelde bij doodgewone recht-toe-recht-aan woningbouwblokken in Zuidwest. De grote hoeveelheid kunsttoepassingen aan de gebouwen en in de openbare ruimte bevestigen dit beeld. In geval van nieuwbouw raden we aan om te sturen op architectenkeuze. Kies bureaus of ontwerpers die ervaring en affiniteit hebben met de transformatie van cultureel wederopbouwerfgoed en met het inpassen van projecten in cultuurhistorisch hoogwaardige situaties.
- Wij raden aan nader archiefonderzoek te doen naar beeldbepalende objecten die uit de inventarisatie naar voren zijn gekomen zodat er bij planvorming een scherpere inhoudelijke afweging gemaakt kan worden ten aanzien van het architectonisch belang.
- Wij raden aan nader onderzoek te doen naar de collectie school- en wijkgebouwen die nog resteren in Zuidwest om de architectonische waarden vast te stellen en, in verband met mogelijke zeldzaamheidswaarde, af te zetten tegen de Haagse context. Een scenario is om de meest gave en typologisch/architectonische exemplaren in een of meerdere ensembles te bewaren ter ondersteuning van het naoorlogse karakter in de wijken en buurten.

Conclusies en aanbevelingen

Moerwijk

- In cultuurhistorisch opzicht is Moerwijk interessant. De wijk kan gezien worden als een proeftuin voor het denken over moderne stedenbouw. Ten noorden van de Erasmusweg is de wijk nog ontworpen volgens de traditionele stedenbouwkundige principes van H.P. Berlage, en ten westen ingevuld met blokken van Dudok. Ten zuiden van Erasmusweg wordt de invloed van Dudok groter door introductie van de openhovenstructuur-blokken en strokenbouw.
- De stedenbouwkundige opzet van Moerwijk, inclusief de groenzones en singelstructuur is zeker ten noorden van de Erasmusweg in grote lijnen intact en daarmee van waarde.
- In architectonisch opzicht is de bebouwing waardevol doordat er sprake is van diverse en zorgvuldige architectuur ontworpen volgens de toenmalige vrij strenge bebouwingsvoorschriften en gevelschema's. Het heeft geleid tot een diverse verzameling architectuur. Variërend van kleinschalige Haagse open portiekbouw, portiekflats met erkers, kunstwerken, kopbebouwing. Bij elkaar een bijzondere verzameling sociale woningbouw met Esmoreitplein als highlight.
- Ten zuiden van Erasmusweg, het deel waar Dudok-blokken en strokenbouw te vinden zijn, is de ruimtelijke logica voor een deel verdwenen als gevolg van recentelijke ingrepen waarbij nieuwe verkavelingsvormen en bebouwingsprincipes zijn toegepast en de gemeenschappelijke tuinen zijn geprivatiseerd en visueel zijn afgesloten van de straten.

Aanbevelingen

- De aanwezigheid van het groen is onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke opzet van de wijk. Het groen diende meerdere doelen, naast landschappelijke inbedding en recreatie was het groen gepland als geleiding en ordening van de buurtstructuur. Ter behoud van de kwaliteit van deze groenstructuur raden wij aan geen verdere incidentele, en ondoordachte bebouwing in de groenzones toe te staan.
- In het verlengde daarvan is de aanwezigheid van het groen in het Berlage deel in de vorm van twee open sportvelden onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke opzet van de wijk. De open sportvelden vormden het hart van de buurten. Ter behoud van de structurerende kwaliteit van deze groenstructuur raden wij aan geen incidentele, en ondoordachte bebouwing in de groenzones en langs de randen toe te staan. Wel kan het groen van karakter en programma verschieten, mits het groen open en laag wordt gelaten zodat het ruimtelijke structurerende effect intact blijft.
- Het centrale groen in de buurten is eveneens bedoeld ter geleiding van de wijk, buurt en de bebouwingsmassa en gemeenschappelijk van karakter. Wij raden aan de gemeenschappelijke geplande wijk-groenzones/parkstructuren en hoven niet te verdichten met (woon)bebouwing.
- Dit geldt ook voor de omgang met de gemeenschappelijke binnenhoven. Wij raden aan deze niet te verkavelen met privétuinen, tenzij daar een overkoepelend landschapsplan aan ten grondslag ligt dat geënt is op de ruimtelijke en sociale uitgangspunten van de wijkgedachte. Afsluiting van de hoven raden wij eveneens niet aan. Wanneer dit wel noodzakelijk is raden we aan de afsluiting te ontwerpen, laag te houden en transparant of vergroend uit te voeren ten einde de luchtigheid en doorzichten van de hoven te bewaren.
- Het consequent toegepaste buffergroen rondom de bouwmassa is een belangrijke kwaliteit en markeert de overgang van het publieke naar het private domein. Bij nieuwbouw raden wij aan om in de geest van het oorspronkelijke plan de bouwmassa niet direct aan te laten sluiten op de straat maar zo ruim mogelijk te omzomen met laaggroeiend groen.

- Met name het westelijke deel van Moerwijk ten noorden van de Erasmusweg is nog vrijwel volledig intact en van hoge ruimtelijke kwaliteit. Ten zuiden van Erasmusweg daarentegen is de ruimtelijke logica voor een deel verdwenen als gevolg van recentelijke ingrepen waarbij nieuwe verkavelingsvormen en bebouwingsprincipes zijn toegepast en de gemeenschappelijke tuinen zijn geprivatiseerd en visueel zijn afgesloten aan de straten. Het ligt voor de hand om modernisering en verdichting middels nieuwbouw in dit deel van de wijk te concentreren ten einde de noordzijde te beschermen.

Roemer Visscherstraat tussen Aagje Dekenlaan en Tesselschadelaan, 1951. Glazen verticale erkens zorgen voor ritmiek in de continue gevelwand. Kleine paaltjes begrenzen het buffergroen langs de woningen (Haags Gemeentearchief)

Voorbeeld van woningbouw renovatie in de jaren tachtig, Heeswijkplein

Morgenstond

- De groen-blauwstructuur in de vorm van lange lanen langs hoofd- en secundaire wegen is nog grotendeels intact en daarmee van waarde.
- Ondanks herhaling van de uniforme Dudokiaanse blokeenheden en stroken is er toch sprake van grote architectonische diversiteit, onder meer ervaarbaar in de detaillering, decoratieve elementen, geleding van de gevels.
- De noordelijke rand met bebouwing van de Meppelweg, uitmondend in het Almeloplein is zowel stedenbouwkundig als architectonisch van hoge kwaliteit.

Aanbevelingen:

- De aanwezigheid van het groen is onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke opzet van de wijk. Het groen diende meerdere doelen, naast landschappelijke inbedding en recreatie was het groen gepland als geleding en ordening van de buurtstructuur. Ter behoud van de kwaliteit van deze groenstructuur raden wij aan geen verdere incidentele, en ondoordachte bebouwing in de groenzones toe te staan.
- Het centrale groen in de buurtstempels is eveneens bedoeld ter geleding van de wijk, buurt en de bebouwingmassa en gemeenschappelijk van karakter. Wij raden aan de gemeenschappelijke geplande wijk-groenzones/ parkstructuren en hoven niet te verdichten met (woon)bebouwing.
- Dit geldt ook voor de omgang met de gemeenschappelijke hoven. Wij raden aan deze niet te verkavelen met privé-tuinen, tenzij daar een overkoepelend landschapsplan aan ten grondslag ligt dat geënt is op de ruimtelijke en sociale uitgangspunten van de wijkgedachte. Afsluiting van de hoven raden wij eveneens niet aan. Wanneer dit wel noodzakelijk is raden we aan de afsluiting te ontwerpen, laag te houden en transparant of vergroend uit te voeren ten einde de luchtigheid en doorzichten van de hoven te bewaren.
- Het consequent toegepaste buffergroen rondom de bouwmassa is een belangrijke kwaliteit en markeert de overgang van het publieke naar het private domein. Bij nieuwbouw raden wij aan om in de geest van het oorspronkelijke plan de bouwmassa niet direct aan te laten sluiten op de straat maar zo ruim mogelijk te omzomen met laaggroeiend groen.
- De Leyweg en Almeloplein zijn belangrijke stedelijke brandpunten maar zijn beide flink aangetast door verdichting van de open ruimte. Bij de Leyweg is dit proces onherstelbaar door de schaal van de nieuwe volumes die zijn toegevoegd. Bij het Almeloplein is de oorspronkelijke stedenbouwkundige opzet nog van hoge kwaliteit en is de nieuw toegevoegde bebouwing relatief kleinschalig. Wij raden aan te studeren op het herstel van dit stedelijke plein met bijbehorende zichtassen.

Bouwlust/Berestein/Vrederust

- De open verkaveling van repeterende korte en lange stroken in het groen is nog helemaal intact en van grote waarde. Ook de variatie in bouwhoogtes (hoge galerijflats – middelhoge portiekflats en tweelaagse eengezinswoningen) en zichtlijnen binnen de in stempels van Bouwlust en Berestein zijn nog gaaf en daarmee waardevol.
- In de Drevenbuurt, als laatste buurt van Zuidwest gerealiseerd, komen alle naoorlogse ruimtelijke en sociaalmaatschappelijke woningbouwprincipes tot een hoogtepunt. De samenhang tussen de open verkavelingen (zeker die aan de randen van de buurt) het landschap en de waterstructuur is van hoge kwaliteit, mede door de talloze doorzichten die daarmee zijn gecreëerd. De stedenbouwkundige kwaliteit is, vooral door de ongeschonden staat, uitzonderlijk. In architectonisch opzicht schuilt de bijzonderheid in het feit dat de wijk in zijn geheel volgens de heersende maatvoering van bouwsysteem Rottinghuis is opgetrokken. Ondanks het bouwsysteem hebben de verschillende toegepaste volumes opvallend veel esthetische kwaliteit. Dit komt onder andere door de diversiteit aan bouwtypes, en door de combinatie van prefabbeton met traditionele metselwerk invullingen. Het verschil in reliëf en kleur zorgt voor een bijzondere gelaagdheid in de gevels. De architectuur is nog in hoge mate gaaf en zeer waardevol.

Aanbevelingen:

- De strakke repetitie van de stempelbebouwing in onlosmakelijke samenhang met de groenstructuur vormt vaak de hoofdkwaliteit. Bij eventuele ingrijpen in de stempels door middel van het vervangen van volumes is het aanbevelingswaardig om op integrale wijze te werk te gaan en bij repeterende eenheden één architect te betrekken in plaats van verschillende.
- Met de nieuwe invulling van de stempels raden wij aan ook rekening te houden met een dynamiek aan hoogteverschillen in de bouwvolumes. De focus ligt vandaag de dag op enerzijds laagbouw of anderzijds torens.
- De aanwezigheid van het groen is onlosmakelijk verbonden met de ruimtelijke opzet van de wijk. Het groen diende meerdere doelen, naast landschappelijke inbedding en recreatie was het groen gepland als geleding en ordening van de buurtstructuur. Ter behoud van de kwaliteit van deze groenstructuur raden wij aan geen verdere incidentele, en ondoordachte bebouwing in de groenzones toe te staan.
- Het centrale groen in de buurtstempels is eveneens bedoeld ter geleding van de wijk en buurt en gemeenschappelijk van karakter. Wij raden aan de gemeenschappelijke geplande wijk-groenzones/ parkstructuren en hoven niet te verdichten met (woon)bebouwing.
- Dit geldt ook voor de omgang met het gemeenschappelijke groenlandschap. Wij raden aan deze niet te verkavelen met privé-tuinen, tenzij daar een overkoepelend landschapsplan aan ten grondslag ligt dat geënt is op de ruimtelijke en sociale uitgangspunten van de wijkgedachte. Afsluiting van de tuinen raden wij eveneens niet aan. Wanneer dit wel noodzakelijk is raden we aan de afsluiting te ontwerpen, laag te houden en transparant of vergroend uit te voeren ten einde de luchtigheid en doorzichten van de hoven te bewaren.
- De integrale ruimtelijke kwaliteit (onder meer in de nauwe relatie tussen architectuur en stedenbouw) van de Drevenbuurt is uitzonderlijk hoog en terecht vastgelegd in een beschermd stadsgezicht en verdient bescherming.

Bronnen

- '24 proefwoningen aan de Cannenburglaan', in: Het Vaderland, 30 juli 1955
- 'Almeloplein in Den Haag wordt winkelcentrum', in: Algemeen Handelsblad, 8 december 1952
- Theo van de Beek en Hans van der Heijden, W. M. Dudok en het Haagse stadsbeeld, in: OASE 16, 1987
- H. G. van Beusekom, 'Moerwijk en Morgenstond zijn al verouderd', Het Vaderland, 14-04-1953
- Marjon Bolwijn, 'Bezem door Den Haag Zuidwest', Het Parool, 16 december 1993
- J.H. van den Broek, 'Vrijere compositie woningbouw in wijk. Morgenstond. Menselijke sfeer in nieuwe woonstad', Het Vaderland, 10-09-1953
- Chris Bruijnus, 'Een miljard voor Haags stadsdeel', Trouw, 16, december 1993
- 'Den Haag verliest evenveel bewoners als Arnhem nu telt', NRC Handelsblad, 2 februari 1976
- Bart Diks, Den Haag Zuidwest snakt naar aandacht. En een paar miljoen euro', De Volkskrant, 17 oktober 2018
- DLC Architectuurhistorici, Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag. Den Haag Zuidwest, Rotterdam mei 2000
- Victor Freijser (ed.), Het veranderend stadsbeeld van Den Haag. Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990 (Zwolle 1991)
- Wijnand Galema, Architectuurgids Wederopbouw Den Haag 1940-1965, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2013
- Wijnand Galema, Goede sier gemaakt. Monumentale kunst in Den Haag Zuidwest 1945-1970, Gemeente Den Haag i.s.m. Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, VOM reeks 2008-1
- Gemeente Den Haag, Verkenningen en vervolgstappen Den Haag Zuidwest (2019)
- Arno Haijtema, 'De aanpak van eentonig wonen', De Volkskrant, 8 september 1990
- 'Heeswijkplein groeit snel tot gezellig winkelcentrum', Het Vaderland, 23 januari 1954
- 'Kleinere winkelcentra gedoemd te verdwijnen', De Volkskrant, 11 juli 1987
- Anne Kompagnie, "'Bewoners Zuidwest voelen zich vergeten en proberen de wijk te verlaten'", Algemeen Dagblad, 24 april 2019
- Marcel van Lieshout, 'Aanpak naoorlogse wijken wordt het probleem van de jaren negentig', De Volkskrant, 28 september 1985
- Marcel van Lieshout, "'Nu moet ik zeker naar zo'n krotje in de Schilderswijk?'. Bewoners wrakke flats bang en boos', De Volkskrant, 11 november 1984
- 'Om het hart van Morgenstond. Prijsvraag bouwplan Morgenstond', Het Vaderland, 27 september 1952
- F. Ottenhof, 'Een architect peinst over de nieuwe stad', Bouwkundig Weekblad nr.13, 26 maart 1957
- F. Ottenhof (red.), Goedkope arbeiderswoningen. Afbeeldingen van 28 projecten, ingezonden op de door de gemeente Amsterdam gehouden prijsvraag, Rotterdam 1936 [herdruk Amsterdam, 1981]
- 'Ruim 6000 woningzoekenden in Den Haag', De Tijd, 2 mei 1951, 6. 'In Den Haag: 26.154 woningzoekenden', Algemeen Dagblad, 23 februari 1956
- 'Veel doen in een kleine keuken', De Telegraaf, 01-10-1955
- 'Sluiting 17 winkelcentra op komst in Den Haag', Nederlands Dagblad, 9 juli 1987
- Dick Valentijn e.a., De Wederopbouw. Haagse gids voor architectuur en stedenbouw in de periode 1945-1965 (Den Haag 2002)
- 'Winkels en hoogbouwflats aan de Loevesteinlaan', iHet Vaderland, 28 december 1955
- 'Woede over sloopplannen Den Haag Zuidwest: "Blijf met je klauwen van mijn huis af"', Omroep West, 25 juni 2021

Websites:

- http://www.architectuurgids.nl/project/list_projects_of_architect/arc_id/1557/prj_id/1052
- https://www.wbs.nl/publicaties/den-haag-zuidwest-heeft-een-lange-adem-nodig#_edn23

Archieven:

- Haags Gemeentearchief

Beeld:

- Crimson Historians & Urbanists, tenzij anders vermeld in het bijschrift

Geraadpleegde websites:

- https://reliwiki.nl/index.php/s-Gravenhage,_Jan_Luykenlaan_90_-_Marcuskerk
- <https://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/images/archives/pdf/LAAX.ead.pdf>
- https://www.planviewer.nl/imro/files/NL.IMRO.0518.BP0189BBouwlust-40ON/t_NL.IMRO.0518.BP0189BBouwlust-40ON.html
- <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/3349908/1/RIS100257>
- <https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/monumenten/532156>
- <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/zuidlarenstraat-57>
- <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/hengelolaan-225>
- <https://rijksmonumenten.nl/monument/530913/hh-anthonius-en-lodewijkkerk/den-haag/>
- <https://www.denhaag.wiki/index.php/nl/straten/135-drentheplantsoen>
- http://www.architectuurgids.nl/project/list_projects_of_architect/arc_id/422/prj_id/1052
- <https://www.staedion.nl/projecten/nieuwbouw/coevordenstraat?locale=nl> <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/beschermde-stadsgezichten/vrederust-west-drevenbuurt> <https://www.architectuur.nl/project/erasmuspark-den-haag-zuidwest/>
- <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/9781070/1/116497%20Structuurvisie%20Zuidwest%20den%20haag>
- <https://www.monumentenzorgdenhaag.nl/monumenten/esmoreitplein-1-tm-68-van-maerlantlaan-1-tm-71-minstrelstraat-50-tm-82-rederijkerstraat>

Colofon

Cultuurhistorische Verkenning
- herijking cultuurhistorische waarden
Den Haag Zuidwest

Crimson Historians & Urbanists met Daan Veelers

In opdracht van Dienst Stadsontwikkeling Den Haag

Rotterdam, 4 november 2021

Crimson
HISTORIANS AND URBANISTS